

**Sør-Varanger
kommune**

2023 - 2033

Temaplan for krigsminner

2.verdenskrig 1940-1945

Innhold

Sammendrag	4
Oversiktskart over Sør-Varanger kommune	5
1. Innledning.....	6
1.1 Bakgrunn.....	6
1.2 Unik krigshistorie	8
1.3 Lovgrunnlag	9
1.4 Definisjoner	10
1.5 Rolleavklaring	11
1.6 Planens status og forholdet til andre planer	12
1.7 Planprosess.....	12
2. Hensikt og målsettinger.....	14
Hensikt.....	14
Målsettinger	14
3. Historikk.....	15
4. Dagens situasjon.....	20
4.1 Fysiske krigsminner.....	21
4.1.1 Kirkenesområdet	21
4.1.2 Hesseng, Sandnes og Bjørnevatn	24
4.1.3 Høybuktmoen og Høybukta	26
4.1.4 Munkefjord – Neiden	28
4.1.5 Bugøynes	30
4.1.6 Elvenes – Jakobsnes – Storskog.....	31
4.1.7 Jarfjord og Grense Jakobselv	34
4.1.8 Bøkfjorden	36
4.1.9 Pasvik - fra Bjørnelvdalen til Grensefoss	38
4.1.10 Fanger og fangeleirene.....	41
4.1.11 Flyvrak	44
4.1.12 Skipsvrak.....	45
4.1.13 Krigsspredte planter	46
4.1.14 Sikkerhet og miljø.....	47
4.2 Immaterielle kulturminner	48
4.2.1 Nøytralitetsvakt	49

4.2.2	Sivil motstand og partisanene	50
4.2.3	2.Bergkompani	53
4.2.4	Polititroppene fra Sverige.....	54
4.2.5	Svenskongen.....	55
5.	Handlingsplan for prioriterte krigsminner.....	56
5.1	Grunnlag for prioritering	56
5.2	Handlingsplan fysiske krigsminner	58
5.3	Handlingsplan formidlingstiltak.....	59
6.	Virkemidler	60
6.1	Saksbehandlingsrutiner	60
6.2	Økonomi, finansiering og oppfølging	60
7.	Ikke-registrerte krigsminner	62
8.	Kilder.....	62
	Vedlegg.....	64

Forsidebilde: Kanonstilling ved Bøkfjord fyr. Foto: Sør-Varanger kommune

Sammendrag

Sør-Varanger har en egen og spesiell krigshistorie. Krigsårene med nesten daglige bombeangrep er beskrevet i lokal litteratur. Mye er registrert og dokumentert.

Sør-Varanger Historielag tok i 2017 initiativ for å systematisere og dokumentere krigsminnene i en krigsminneplan. Krigsminnene har ofte blitt betraktet som «gammelt skrot» og er blitt ryddet vekk eller samlet og kanskje solgt videre av samlere.

Nå er dette «skrotet» å betrakte som kulturminner i henhold til Riksantikvaren.

Grunnlaget for dette er plan- og bygningsloven samt kulturminneloven. Kommunen er pålagt å sikre kulturminner og kulturmiljøer som en del av vår kulturarv og identitet.

Krigsminneplanen ble vedtatt som en del av kommunens planstrategi for 2020-2023, den er en temaplan og vil i neste omgang bli en del av en helhetlig kulturminneplan.

Arbeidsgruppa har hatt omfattende registreringer og dokumentasjon tilgjengelig, og utfordringen ble å systematisere og prioritere. Vi benyttet i stor grad Johan B. Siiras og Eivind Kosnes registreringer av fysiske etterlatenskaper. Disse gav grunnlag for flere ekskursionsjoner til tyske og sovjetiske leirer og anlegg.

«Ukas krigsminne» gjennom Sør-Varanger Avis har vært ett av tiltakene for å engasjere folk til å dele sin kunnskap. Litteratur om tidsvitners opplevelser gjennom 4 krigsår gir oss en god innsikt i de immaterielle krigsminnene. Vi har i tillegg hatt samtaler med lokalhistorikere, fylkesmyndigheter og universitetet i Tromsø. I handlingsplanen foreslår vi tiltak for bedre ivaretagelse av våre krigsminner.

Vi har i liten grad vurdert vern, da dette er en omstendelig prosess. Arbeidsgruppa bruker begrepet bevaringsverdige. Dette vil gi en viss beskyttelse i kommunens arealplaner slik at eventuelle inngrep i hvert tilfelle må vurderes i forhold til krigsminnets verdi. En av de viktigste oppgavene vil være å registrere alle funnene i Riksantikvarens offisielle database over kulturminner i Norge, «Askeladden». Arbeidsgruppas anbefalinger bør inngå i kommende areal- og andre reguleringsplaner. For å realisere arbeidet med krigsminneplanen settes det av kroner 100 000 de neste 5 år.

Oversiktskart over Sør-Varanger kommune

Kartverket

1. Innledning

1.1 Bakgrunn

Denne temaplanen avgrenses til krigsminner fra andre verdenskrig 1940-1945. Det har vært uro og kriger i grenseområdene før andre verdenskrig. I etterkrigstida skapte «den kalde krigen» 1945-1990 betydelig spenning.

I handlingsplan for prioriterte krigsminner legger arbeidsgruppa fram hvilke krigsminner som bør ivaretas og hvordan krigsminnene bør synliggjøres og formidles. Sør-Varangers spesielle krigshistorie har medført at arbeidsgruppa i denne temaplanen har beskrevet alle områder i kommunen for å gi et helhetlig bilde av hvor omfattende den tyske aktiviteten var under andre verdenskrig.

SS-tropper i hanemarsj i Kirkenes 1940 og tysk offiser i sentrum.

Foto: Fylkesbiblioteket

Temaplanen er basert på råd og retningslinjer fra riksantikvarens arbeid med krigsminner som kulturminner. Riksantikvaren benytter åtte tema for kategorisering av krigsminnene:

- Angrepet i 1940 og kamphandlingene gjennom hele krigen
- Sivil og militær motstand
- «Festung Norwegen»
- Folkemord, slaveri og forfølgelse
- Nazifisering av administrasjon og samfunn
- Krigens økonomi og dagligliv
- Tvangsevakuering og nedbrenning
- Frigjøringen 1944

Planen omfatter krigsminner fra alle åtte tema. Tiden før andre verdenskrig, den norske militærmisjonen, polititroppene, gjenreisningstiden og den kalde krigen er i liten grad berørt.

Krigsminner

Sør-Varanger har en unik nasjonal krigshistorie som er relativt lite kjent. Det er mye som tyder på at kommunen har flere krigsminner enn noen andre kommuner i Norge. Det omfattende materialet arbeidsgruppa har lagt til grunn for temaplanen, er i stor grad Johan B. Siiras og Eivind Kosnes` systematiske registreringer og dokumentasjon over mange tiår. Deres arbeid er nasjonalt anerkjent, og er det mest omfattende arbeidet gjort i noen kommuner. Eksempelvis har de dokumentert ca. 570 brakker, forlegninger, lagre og skur i området Kirkenes, Hesseng, Sandnes og Bjørnevatn. I Pasvikdalen, fra Bjørnelvdalen til Grensefoss, er det dokumentert nær 680 brakker, depot, lagre og skur. Kirkenes som den mest bombede byen i Norge, og en av tyskernes viktigste havner ble forsvart av 225 luftvernkanoner, mitraljøse- og geværstillinger. Rundt Høybuktmoen flyplass er det dokumentert 217 slike. Sør-Varanger hadde om lag 80 fangeleirer, flere enn noen andre kommuner i Norge. 2300 sovjetiske krigsfanger mistet livet i Sør-Varanger. Ingen kommuner i landet hadde så mange døde fanger og en krigsfangegrav på størrelse med den som lå ved Noselva. Sør-Varanger var eneste kommune i Norge hvor sovjetiske militærleirer var etablert.

Taloversikten på neste side gir en antydning om hvor omfattende den tyske virksomheten var i kommunen. Oversikten er utarbeidet av arbeidsgruppa. De eneste krigsminnene som per i dag er fredet i Sør-Varanger er Rørbua og tunellen i Bjørnevatn, samt etterlatenskapene ved Bøkfjord Fyr.

FESTUNG KIRKENES									
TYSK VIRKSOMHET, FANGELEIRER OG RØDE ARMES LEIRER I SØR-VARANGER 1940-1945									
Oversikten er basert på Johan B. Siiras og Eivind Kosnes systematiske registreringsarbeid over 30-40 år.									
Tallmaterialet er uoffisielt og beheftet med fortolkninger.									
INNDELING OMRÅDER	TYSKE STILLINGER, BUNKERE, BRAKKER, LAGRE OG SKUR						SUM	Antall	Antall
	Kanoner alle kalibre	Mitraljøse maskingevær	Bombe- og granatkaster	Bunkere og fjellanlegg	Brakker, lager,	Amunisjon lager/skur	tyske anlegg	leirer Røde Arme	fange- leirer
1 Kirkenes området	67	158	23	85	210	50	593	4	11
2 Hesseng, Sandnes, Bjørnevatn	7	19		19	360		405	7	9
3 Pasvik: Bjørnelvdal - Grensefoss	17	239		51	450	258	1015	23	27
4 Høybukta og Høybukta	42	170		76	288		576	2	6
5 Høybukta til Bugøynes	27	22	69	43	65		226	7	8
6 Bøkfjorden og Kjøfjorden	56	111	84	141	107	10	509	2	8
7 Elvenes, Storskog, Jakobsnes	14	39	5	11	215	2	286	9	5
8 Jarfjord - Grense Jakobselv	44	294	50	165	162		715	23	20
SUM	274	1052	231	591	1857	320	4325	77	94

1.2 Unik krigshistorie

Norge kapitulerte 10. juni 1940 etter 2 måneder med spredt motstand. Kongen forlot landet og tyskernes felttog var over. Norge var okkupert, og det var viktig å «holde hjulene i gang». Vel ett år senere, 22. juni 1941, havnet Sør-Varanger i den østlige krigssonen mellom tyske finske angripere og de sovjetiske armeene i nord. Nærmere en million soldater med støttegrupper sto på hver side av kampsonen fra Karelen til Ishavet. Sør-Varanger ble i krigssonen i over 3 år. Hitler hadde satt i gang verdenshistoriens største og mest brutale krig: «Operasjon Barbarossa». Sør-Varanger ble oppmarsj-, forsynings, stabs- og leirområde for Hitlers divisjoner på Nordfronten. Kirkenes havn ble baseområde for ca. 50 transport- og krigsskip og noen ubåter, og Høybukta for vel 100 krigsfly.

To dager etter Hitlers angrep på Sovjetunionen 22. juni 1941, ble Kirkenes og Høybukta for første gang bombet av allierte sovjetiske fly. Bombeangrepene ble etter hvert mer omfattende. I perioder ble området bombet flere ganger i løpet av døgnet og over flere dager. Målet for bombeangrepene var havna, skip, båter og forsyningslagre i området. I enkelte måneder ble Kirkenes utsatt for over 50 bombeangrep. I julehelga 1942 var bombingene så

intens at de fleste sivile og tyskere evakuerte Kirkenes. Inntil frigjøringen var Kirkenes bombet 328 ganger og byen var en rykende ruinhaug. Kun noen få bygninger sto igjen.

Hitler fryktet allerede i 1942 at Churchill og Stalin skulle gjennomføre en felles landgang i nordområdet for å tilintetgjøre de tyske styrkene. Varangerfjorden og Bøkfjorden ble bygd ut til et av landets sterkeste kystforsvar. For å sikre nordområdene, sendte Hitler store flåte- og ubåtstyrker nordover sammen med hundrevis av fly. I Sør-Varanger bygde Hitler ut forsvaret av området i alle krigsår, og flere store anlegg var ikke ferdigstilt da tyskerne ble jaget på flukt høsten-44.

*Krigsetterlatenskaper – ammunisjonskagger - Luftwaffeirein
Foto: Knut Kristoffersen*

*AVL - Hesseng – brennevinlager
Foto: Knut Wisløff*

1.3 Lovgrunnlag

Plan- og bygningsloven gir kommunen ansvar for bruk og vern av kommunens ressurser, og sier spesifikt at kommunen skal sikre «vern av verdifulle landskap og kulturmiljøer» samt gjennom reguleringsplaner «sikre verneverdier i bygninger, andre kulturminner og kulturmiljøer». Loven fastsetter også behandlingsregler for planer og byggesaker.

Kulturminneloven fastslår at kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Loven pålegger kommunene og grunneiere ansvar for å ta hensyn til slike registrerte kulturminner og miljøer, og til å undersøke om slike finnes i områder for utbygging.

1.4 Definisjoner

Det finnes noen innledende definisjoner som sier noe om hva kultur- og krigsminner er, vurdert for seg selv eller i det miljøet eller landskapet der de hører hjemme.

Hensynssone: Hensynssone bevaring er en bestemmelse i plan- og bygningsloven som brukes for å verne objekter og områder som har lokal og regional kulturminneverdi. Fredning etter kulturminneloven blir som regel brukt for å sikre kulturminner av vesentlig nasjonal verdi.

Krigsminner: Krigsminner er blant annet stående bygninger og anlegg, infrastruktur, løse gjenstander, ikke-synlige kulturminner under bakken og under vann samt steder for historiske hendelser. Noen eksempler på større kategorier er fangeleirer og krigsgraver, forsvarsanlegg som kanonstillinger og bunkere, kulturminner etter sivil motstandskamp og skipsvrak.

Kulturminner: Alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.

Kulturmiljøer: Områder hvor kulturminner inngår som en del av en større helhet eller sammenheng

Kulturlandskap: Landskap påvirket av ulike typer menneskelig virksomhet. Kulturminnene eller kulturmiljøene kan ha ulik status.

LNFR-område: Landbruks-, natur- og friluftsområder.

Fredet: Kulturminner eller –miljøer kan være fredet ved lov eller ved særvedtak av Riksantikvaren. Midlertidig fredning kan foretas av fylkeskommunens kulturvernmyndighet.

Automatisk fredet: Kulturminner fra før reformasjonen, dvs. eldre enn fra 1537, og samiske kulturminner fra år 1917 eller eldre.

Vernet: Dette er en betegnelse som eventuelt kan brukes om et kulturminne eller miljø som er sikret i juridisk bindende plan, enten med henvisning til plan- og bygningsloven eller kulturminneloven.

Verneverdig eller bevaringsverdig: Registrert kulturminne/kulturmiljø med beskrevet verneverdi i henhold til et sett vernekriterier. Et kulturminne eller kulturmiljø kan være verneverdig uten at det er vernet eller fredet. Registreringen gir da rådgivende

dokumentasjon som brukes ved vurdering og behandling av søknader om rivning, utbygging eller restaurering/vedlikehold.

Verdien av kulturminnene kan vurderes i ulik utstrekning:

Lokal verdi tillegges kulturminner eller kulturmiljøer knyttet til lokal virksomhet og historie.

Regional verdi tillegges kulturminner eller kulturmiljøer knyttet til regional virksomhet og historie.

Nasjonal verdi tillegges kulturminner eller kulturmiljøer knyttet til viktige faser og forhold i landets historie. Et kulturminne av lokal verdi kan også bli tillagt regional, nasjonal eller internasjonal verdi. Tilsvarende vil gjelde for kulturminner av regional eller nasjonal verdi

Sovjetisk – Russisk: Begrepene er brukt noe om hverandre. Selv om det var de sovjetiske styrkene som var involvert i frigjøringen og okkupasjonen av Sør-Varanger så er det mer folkelige begrepet «russisk» brukt i en del sammenhenger.

1.5 Rolleavklaring

Grunneier / eier:

Ansvar for krigens kulturminner og kulturmiljøer ligger hos den som eier grunnen eller bygningene/anleggene.

Kommunen:

Kommunen har ansvaret for kulturminner av lokal og regional verdi og kan bruke plan- og bygningsloven som verktøy for å gi dem bevaringsstatus.

I tillegg har kommunene en rolle som eier og bruker av noen kulturminner, og som tilrettelegger og formidler av kulturminner og lokalhistorie. Grenselandmuseet ivaretar noe gjennom utstillinger og drift av flere museale bygg i kommunen.

Fylkeskommunen og Sametinget:

Fylkeskommunen er høringsinstans i flere saker som angår kulturminner og kulturmiljøer og fører tilsyn med de fredete kulturminnene. Fylkeskommunens fagfolk er rådgivere for kommunene og for andre som ønsker veiledning. De samarbeider nært med Riksantikvaren. Fylkeskommunen kan blant annet vedta midlertidig fredning etter kulturminneloven, søke

etter og registrere fredede kulturminner, drive skjøtsel av arkeologiske kulturminner og de har innsigelsesmyndighet i plansaker. Sametinget har samme myndighet som fylkeskommunene når det gjelder forvaltning av samiske kulturminner.

Riksantikvaren:

Riksantikvaren har ansvaret for å gjennomføre den statlige kulturminnepolitikken og har i denne sammenheng det overordnede faglige ansvaret for den regionale kulturminneforvaltningens arbeid. Riksantikvaren forvalter kulturminner av nasjonal verdi og skal for øvrig iverksette den kulturminnepolitikken Stortinget, regjeringen og departementet fastsetter.

1.6 Planens status og forholdet til andre planer

Temaplanen omfatter registrerte krigsminner og kulturmiljøer fra andre verdenskrig. Temaplanen gir i seg selv ikke juridisk bindende vern, kun faglige vurderinger og tilrådinger. Først ved kartfesting og planbestemmelser innarbeidet i kommuneplan eller reguleringsplan vil nyere tids krigsminner eller hele kulturmiljøer få en juridisk bindende vernestatus.

*Krigsruiner på Skytterhusfjellet.
Foto: Sør-Varanger kommune*

For å sikre en langsiktig god forvaltning av krigsminner og Kulturmiljøer, fram til det kan fattes juridisk bindende planvedtak, er det i planen foreslått tiltak for håndtering av prioriterte krigsminner.

Det er også i planen vurdert og foreslått ulike formidlings- og tilretteleggingstiltak for å sikre økt kunnskap om og forståelse av disse hendelsene i vår nære fortid.

1.7 Planprosess

Krigsminneplanen ble en del av kommunens planstrategi og vedtatt av kommunestyret 18. november 2020. Umiddelbart etterpå ble arbeidsgruppa konstituert og ledet av enhetsleder for kultur og fritid i Sør-Varanger kommune, Harald Sørensen. Historielaget har vært representert med Knut Wisløff og Knut Kristoffersen. Disse to har stått for mesteparten av skrivearbeidet. Grenselandmuseet har bidratt med viktig og relevant dokumentasjon og

kompetanse med leder Berit Nilsen og konservator Camilla Carlsen. I tillegg har Plan og utviklingsavdelingen deltatt i arbeidsgruppa med samfunnsplanlegger (Sindre Torp/Anne Randa/Erik Henriksen). For å sikre ungdomsmedvirkning i arbeidsgruppa ble Joakim Andreassen rekruttert inn. Arbeidsgruppa har bred kompetanse hva gjelder lokalhistorie, krigsminner og kommunalt planarbeid, noe som har vært viktig med tanke på kompleksiteten i planarbeidet.

Det har vært avholdt månedlige arbeidsgruppemøter fra november 2020 til og med november 2022. Sør-Varanger historielag har vært en viktig partner i prosjektet blant annet gjennom ekskursjoner til ulike krigsminneområder i kommunen. Historielaget har også fasilitert informasjons- og innspillmøter. Det har vært gjennomført en rekke intervjuer med ressurspersoner i forhold til temaet krigsminner.

*Ekskursjon til kystfortet på Kjelmoyna i juli 2021 og arbeidsgruppemøte på Basen 2.0 i august 2022.
Foto: Sør-Varanger kommune*

Arbeidsgruppa har hatt tre møter med styringsgruppa (Utvalg for Levekår) for å orientere om arbeidet. Historielaget og prosjektleder har hatt dialog med reiselivet – Visit Kirkenes – om krigsminneplanen sett i sammenheng med arbeidet med Masterplan for reiseliv.

Arbeidsgruppa har også hatt tre møter med fylkeskommunens kulturminneavdeling for å få innspill til arbeidet. For øvrig har gruppa hatt dialog med Universitetet i Tromsø, Sametinget, Fortidsminneforeningen, Nasjonalparkstyret i Øvre Pasvik Nasjonalpark og Tana og Varanger Museumsida. Disse har på mange måter fungert som referansegruppe for arbeidet.

Krigsminneplanen er bygd opp etter samme mal som Storfjord kommunes krigsminneplan. Det var derfra ideen om artikkelserien «Ukas krigsminne» kom. I perioden oktober 2021 - mars 2022 ble lokalbefolkningen utfordret til å komme med sine personlige historier.

Artiklene ble publisert i Sør-Varanger Avis. Lokalhistoriker og journalist Rolf Randa hjalp arbeidsgruppa med dette arbeidet. Totalt ble det publisert 32 artikler i perioden (Se vedlegg)

Sør-Varanger kommune er en grensekommune med ulike språk og kulturer. Samer, finner og kvener har i likhet med resten av lokalbefolkningen blitt påvirket av krigen. Arbeidsgruppa har bestrebet seg på å finne krigsminner som kan tilskrives samisk, finsk eller kvensk aktivitet. Dette har vært vanskelig å finne, og tråden bør tas opp når planen skal revideres.

2. Hensikt og målsettinger

Temaplanen om krigsminner fra andre verdenskrig skal være Sør-Varanger kommunes strategidokument for forvaltning, dokumentasjon og formidling av krigshistorien og krigens kulturminner og kulturmiljøer. De målene Sør-Varanger kommune setter innenfor dette feltet skal sikre god forvaltning og formidling av krigsminner i kommunen over tid.

Hensikt

Over tid skal Sør-Varanger kommune vurdere verdien av omfanget av krigsminner for å kunne prioritere god forvaltning og bevaring på lang sikt. Planer og dokumentasjon skal være grunnlag for kunnskap om krigsminnene og historien bak, kunne formidles til ulike brukergrupper og benyttes til kunnskapsproduksjon, kunnskapsformidling og destinasjonsutvikling.

Målsettinger

Krigsminneplanen skal:

- Bidra til å gjøre krigshistorien og det store antall krigsminner bedre kjent.
- Bli en del av kommunens identitet gjennom samfunns- og næringsutvikling.
- Skape grunnlag for interesse og oppmerksomhet fra befolkningen, faghistorikere og ulike forvaltningsnivå for å kunne bidra til framtidige tiltak.
- Planen skal redusere tap av krigsminner og miljøer.
- Sikre langsiktig vern av viktige krigsminner og miljøer.
- Sikre at det er gode rutiner for saksbehandling av saker som berører krigsminner og miljøer.
- Tilrettelegge for bruk og formidling av utvalgte fysiske krigsminner og –miljøer.

- Prioritere skjøtsel knyttet til utvalgte krigsminner og miljøer.

3. Historikk

Sør-Varanger ble en del av stormaktenes maktspill allerede før andre verdenskrig. Hitler og Churchill var opptatt av å sikre kontrollen over de viktige malmene på Nordkalotten, og Stalin ble involvert i spillet om nikkelmalmen i Petsamo. Hitler ble vinneren da han okkuperte Norge 9.april 1940. Han fikk etter hvert kontroll over norskekysten og jern- og nikkelmalmen. Stalin var pasifisert av ikkeangrepspakten med Hitler. Churchill måtte derfor satse på sjøherredømmet i Nord-Atlanteren for å hindre malmtransportene og forsyninger til de tyske troppene.

Under Vinterkrigen i 1939-40, ble grensen mot Finland bevoktet av norske nøytralitetstropper, og disse ble stående til juli 1940. Da Stalin sommeren 1940 samlet tropper i nord, beordret Hitler umiddelbart deler av general Dietls 2. og 3. bergdivisjoner (ca. 18.000 soldater) fra Trøndelag og Nordland til Sør-Varanger. 50 transportskip ble satt inn i frakten av tropper, utstyr og forsyninger. Høsten 1940 var troppene på plass og kampklare dersom Stalins soldater gikk inn i Petsamo.

«Festung Kirkenes»

Etter at de første troppene og forsyningene var ankommet Kirkenes, ble det satt i gang en stor byggeaktivitet i kommunen. Hitlers tropper trengte brakker, lagre, veier, flyplass og forsvarsanlegg. Innbyggertallet ble mangedoblet som følge av av tyske soldater, tyske og norske arbeidere og etter hvert tusenvis av krigsfanger. Hitlers ordre var å bygge opp lager med forsyninger for ett år for en styrke på 100.000 mann. Det ble i løpet av krigen bygd mer krigsrelatert infrastruktur enn i noen annen kommune i landet. Det anslås at det var 40-50.000 tyskere i kommunen før angrepet på Sovjetunionen 22.juni 1941.

Betongskolen var tidligere skolebygg og ble under krigen benyttet av tyskerne som lasarett. Det ble skadet i oktober 1944. Bygget står i dag vest for rådhuset og ble etter krigen blant annet benyttet som brannstasjon.

Hitler fryktet alliert landgang i nord allerede i 1941, og det hadde han all grunn til. Churchills «Operasjon Jupiter» skulle ilandsette store styrker i nord og sammen med Stalins tropper skulle de tilintetgjøre de tyske styrkene. Churchill fikk ikke USAs president Roosevelt eller sine toppoffiserer med på planene, da risikoen var altfor stor. Operasjonen ble et spill for å narre Hitler, som derfor satte i gang byggingen av «Festung Norwegen», deriblant kystfortene i Kiberg og på Kjelmøya.

Krigen i nord ble ikke den blitzkrigen Hitler hadde planlagt. Den ble en stillingskrig med enorme tap som måtte erstattes med nye tropper, store mengder forsyninger og nye forsvarsverk. Bare i 1943 ble ca. 6 millioner tonn med forsyninger og utstyr fraktet til Øst-Finnmark, det meste til Sør-Varanger.

Sivilbefolkningen

Hver gang flyalarmen gikk, måtte befolkningen søke dekning. Alarmen gikk over 1000 ganger fram til frigjøringen i 1944. I de første årene var kjellere og provisoriske bunkere tilfluktsteder. Tyskerne bygde 85 større og mindre bunkere i Kirkenes for å verne seg og sitt. Sivilbefolkningen fikk etter hvert flere bombesikre tilfluktsrom.

Andersgrotta har fått sitt navn etter ingeniør Anders Elvebakk som var ansvarlig for byggingen. Tilfluktsrommet hadde plass til 7-800 mennesker. Lys, luft, vann og toaletter kom først på plass under den «kalde krigen». Vi ser her inngangen i Presteveien.

Foto: Sør-Varanger kommune

Andersgrotta sto ferdig ved årsskiftet 1943/44. AS Sydvaranger etablerte tilfluktsrom under «Sepverket» i Kirkenes. Rom var bygd ut med køyer og oppvarming. Noen familier bodde flere år i verkets tilfluktsrom. Under frigjøringen hadde over 1000 innbyggere søkt tilflukt her og i Andersgrotta.

Deler av befolkning flyttet ut av byen allerede i 1942. De flyttet til familie og kjente i Bjørnevatn og Sandnes, andre til hytter eller hus på landet. Fra juni 1944 var byen nær folketom. Sluttkampene i oktober 1944 mellom et stort antall tyskere (30-50.000) på retrett og langt flere angripende sovjetiske soldater, ble den største utfordringen for sivilbefolkningen.

Det handlet om å overleve i ildlinja. De fleste var i kamplinjene i to – fire dager under granatregn, bombing, sprengninger og brenning. 3500 av befolkningen overlevde i en av gruvetunnelene i Bjørnevatn. Resten av de 6200 som ikke var i tunnelene eller Andersgrotta, grov seg ned i jordbunkere, dro til fjells, eller gjemte seg i huler og kjellere.

Frigjøringen

4. september 1944 var Finland ute av krigen og inngikk en fredsavtale med Stalin. Nær 200.000 tyske soldater måtte da trekke seg ut av Finland. Store sovjetiske styrker ble frigjort fra Karelen og 7. oktober 1944 gikk over 130.000 soldater i Den røde hær til motangrep på Litzafronten.

Sør-Varanger var det eneste området i landet som ble frigjort av hærstyrker i kamp. De første styrkene rykket inn i Grense Jakobselv og Pasvik 18.oktober 1944 og kampene ble intense og brutale. Hundrevis av tyske og sovjetiske soldater mistet livet.

Kirkenes og Bjørnevatn ble befridd natt til 25.oktober. De 3500 menneskene som var evakuert til tunellen i Bjørnevatn møtte sine befriere med hurrarop og nasjonalsang.

Tunellfolket møter de sovjetiske soldater 25.oktober 1944.

Foto: Finnmarksbiblioteket

De tyske styrkene sprengte og ødela det meste under sin tilbaketrekking. Hitler hadde gitt ordre om at ca. 90 000 tonn forsyninger som var i området først skulle tømmes og fraktes vestover, men kun 1/3 av dette ble berget. Resten ble brent eller sprengt i likhet med militære anlegg. Fra 13. oktober ble sivile hus, lagre, brakker og skur satt i brann. Av vel 430 hus i Kirkenes, sto kun et 30-talls hus eller bygninger igjen da tyskerne var dratt.

Med de sovjetiske styrkene hakk i hel ble det flere trefninger og det siste store «slaget» stod i Neiden 27.oktober, før tyskerne nådde fram til Tana og fikk sprengt broa. Her stoppet sovjetarmeens forfølgelse og norske styrker måtte overta videre innsats.

Etterhvert kom folk fram fra sine tilfluktsrom og skjulesteder. Det som møtte befolkningen var en by i ruiner. Utenfor Kirkenes hadde man berget større deler av bebyggelsen. På Bugøynes ble brenningen ikke gjennomført.

Førsteprioritet for folket var å finne tak over hodet, og de gjenstående hus, bygninger og kjellere ble redningen. Vinteren stod for døra og da var det viktig at alle hadde et krypinn. Neste prioritet var forsyninger av mat og utstyr. Myndighetene i London hadde lovet forsyninger, men dette lot vente på seg og hjelp fra de sovjetiske styrkene var helt nødvendig for å overleve. De første norske styrkene, 2.Bergkompani, kom fra Skottland via Murmansk 11.november. Kompaniet bestod av 250 topptriente soldater. I tillegg ble 2 norske rikspoliti-kompanier bestående av ca. 250 soldater sendt til Finnmark fra Sverige i midten av januar 1945.

Forholdet mellom russerne, 2.Bergkompani, Polititroppene og de lokale myndighetene var godt. Det oppstod imidlertid uheldige situasjoner mellom de sovjetiske og norske soldatene og sivilbefolkningen, men disse ble løst ved godt samarbeid.

Sovjetisk okkupasjon

Sør-Varanger forble fortsatt et okkupert område, denne gang av Sovjetarméen, og utfordringen med å overleve vinteren 1944/45 ble for mange større enn å overleve krigen og frigjøringskampene. Mangel på matvarer var prekær. Ettersom depoter var spredt rundt i kommunen ble de i stor grad utsatt for innbrudd og tyverier. Befolkningen måtte lete i branntomtene etter tyske lagre og i forsyningskip som var senket.

Arbeidet med å gjenreise kaianleggene ble prioritert, slik at forsyningene kunne mottas. Det ble innført arbeidsplikt, men lønningene var langt unna det den tyske okkupasjonsmakten betalte. Dessuten var det svært lite å få kjøpt for pengene. Havet som spiskammers var også begrenset grunnet minefaren. I slutten av januar la den første forsyningsbåten til ved Vikingkaia.

Den sovjetiske kommandanten var øverste militære myndighet inntil hans tropper trakk seg tilbake 25. september 1945, men de norske styrkene ble underlagt Distriktskommando Finnmark allerede 6. februar 1945.

Sovjetiske styrker forlater Norge ved Storskog.

Det var restriksjoner med portforbud om natten, forbudt å lytte på radio, samt avissensur. Men russerne var flinke til å arrangere fester, dans, kino og idrettslige aktiviteter sammen med befolkningen. De bistod også med transport, helsehjelp og andre behov. En viktig årsak til at samarbeidet fungerte godt var den russiske liasonoffiser og tolk Djakanov som snakket norsk og bidro til å løse utfordringer som oppstod grunnet kulturelle forskjeller.

4. Dagens situasjon

Kartet viser en oversikt over områder i kommunen hvor det var tyske anlegg.

I de fleste av disse områdene var det også fangeleirer, og etter at de sovjetiske styrkene okkuperte kommunen opprettet de ofte leirer på de samme stedene.

Her finnes større strukturer/krigsetterlatenskaper som ruiner etter kanon- og skytestillinger, brakker, lagre, bunkere, fjellhaller og leirer samt mindre strukturer som skytter- og løpegraver. Store anlegg som flyplass, kaier og veier er ikke tatt med. Utover registrerte funn finnes store mengder av mindre og små løsfunn av enkeltgjenstander.

4.1 Fysiske krigsminner

Arbeidsgruppa har valgt fysiske krigsminner fra hele kommunen. Samtidig har en prøvd å vurdere de enkelte minnene ut fra dimensjon og rolle. Flere minner er ikke presentert og fremdeles dukker det nye opp. Dette blir en oppgave ved rullering av planen.

Kommunen har en rekke bygninger og anlegg fra før 2.verdenskrig som spilte en viktig rolle under krigen. Disse fremstår som kultur- og krigsminner i dag. Her kan blant annet nevnes Dampsentralen, Betongskolen, Svanvik kapell, Utnes tollstasjon, Sollia, enkelte private bygninger og kraftverkene i Kobbholmfjorden og ved Tårnet. Disse er ikke behandlet i planen.

Krigsminnemonumentene er ikke tatt med i dette kapitlet, men er referert i handlingsplanen og detaljert beskrevet i historielagets hefte «Minnesmerker i Sør-Varanger».

4.1.1 Kirkenesområdet

I Kirkenes-området er det registrert 593 strukturer etter tyske anlegg; brakker, bunkere, luftvern- og skytestillinger. Byen ble okkupasjonsmaktens viktigste forsyningshavn i nord. Hovedkvarter med staber fra de fleste våpengrener var etablert i her.

Johan B. Siiras kart over Kirkenes- og Hessengområdet – Verigas. Alle de røde tre- og firkanter markerer tyske anlegg og stillinger, størst tetthet rundt Prestøya, Storhaugen, Toppen- og Skytterhusfjellet, samt Tangenveien mot Verigas.

Kirkenes ble en av de best bevoktede og mest bombede byer i Norge.

Funn viser at rundt Kirkenes ble det etablert:

- ca. 100 større luftvernkanoner av ulike kalibre.
- 23 bombekastere, 158 mitraljøse- og maskingeværstillinger.
- Et utall enkeltmanns- og feltmessige stillinger.
- 85 bunkere og fjellanlegg og 210 brakker av alle slag.

Foruten de 593 krigsminnene er det registret 11 fangeleirer og fengsler og 4 sovjetiske leirer.

Alle bygninger og de fleste anlegg ble bombet, sprengt og brent. Kun noen få sivile bygninger stod igjen. Mange tufter, ruiner og rester finnes i terrenget utenfor bebyggelsen.

I området Storhaugen, Prestefjellet, Langøra, Skytterhusfjellet og Toppenfjellet finnes rester av 18 tunge luftvernstillinger, samt store bunkeranlegg og mengder av mitraljøse- og maskingeværstillinger.

«Flysikringa»:
Huset er bygget på fundamentet til en mitraljøse. Det var fire 7,5 cm kanoner plassert langs sjøsiden mot Bøkfjorden. Telegrafistene i Televerkets flysikrings-tjeneste betjente stasjonen fra 1948-1963 for Widerøes sjøflyrute, derav navnet «flysikringa».

Foto: Sør-Varanger kommune.

Planstatus

LNFR område, område regulert til boligformål, industri og friluftsområde.

Krav til regulering

Ubebygde områder med minnesmerker, luftvern- og andre stillinger og anlegg på Skytterhusfjellet, Prestefjellet, Toppenfjellet og Langøra registreres i «Askeladden» som bevaringsverdig.

Forvaltning og formidling

Kommunal plan for ettersyn og vedlikehold. Se handlingsplanen for formidling (pkt. 5.3)

Sikkerhet/miljø

Området langs Andrevann fra Tangen bru mot Verigas anbefales som «risikosone».

Terrenget og vannet inneholder store mengder eksplosiver, og økt miljøfare er påvist. Mange sprenglegemer er fjernet, men det finnes ennå rester i bakken slik at bålpyring i nærheten av stillinger/skyttergraver bør unngås.

Tilrettelegges for bruk til friluftsmål (bål-/leirplasser).

4.1.2 Hesseng, Sandnes og Bjørnevatn

Foto: Knut Kristoffersen, Sør-Varanger Historielag

Bildet viser en av de 5 stillingene for 88 mm luftvernkanoner ved Ekskjæringa på Hesseng. På AVL (Ekveien) var et av hovedlagrene for den tyske armé plassert. I dag finnes mange krigsminner på vestsiden av E105/Ekveien og langs lysløypa.

Det er registrert 312 større strukturer/krigsminner i Hesseng, Sandnes og Bjørnevatnområdet etter anlegg, skytestillinger, leirer og brakker. Hesseng, Sandnes og Bjørnevatn ble et av de store forsynings- og forlegningsområder for tyskerne. Bjørnevatn hadde eksempelvis 106 bygninger. Samlet var det 9 fangeleirer i området.

Hesseng omfatter området fra Tangen bro til Sandnesvannet, samt Bjørkheim, Ekveien og Maggadalen. Området preges i dag av store mengder etterlatenskaper:

- 208 brakker, lagre og skur
- 10 luftvernkanoner
- 8 bunkere deriblant en stor kommandobunker, et stort fjellanlegg og peilestasjon
- Flere verksteder, staller, drivstofflagre og 4 leirer for fanger og frivillige.

Et eget sidespor fra jernbanen var lagt til forsyningsleiren. Flere feltlasarett var i området i ulike perioder. Fortsatt brukes betegnelsen AVL om Ekveien og det nærliggende området. Begrepet er tysk for: Armé Verpflegungslager – arméens forsyningslager.

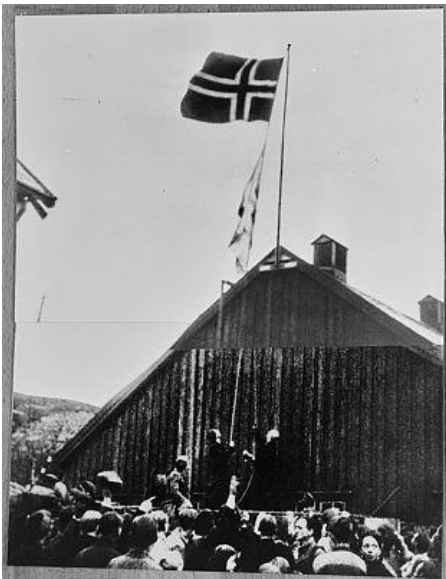
På Sandnes var hærens bygge- og anleggstjeneste:

- 46 brakker, lagre og skur
- Kleslager og et stort lasarett.
- 2 fangeleirer.

Bjørnevatn hadde 106 brakker, lagre og skur, mange forsvarsstillinger og bunkere samt 2 fangeleire. Hovedkvarteret for 210. kystforsvarsdivisjon (til sammen 5.000 soldater i Øst-

Finnmark) var lagt til Bjørnevatn. Det samme var et transportkompani med forlegninger, forsyningslagre og verksteder.

Rørbua og Tunnelen er knyttet til sluttkampene under frigjøringen i oktober 1944. Rundt 3500 mennesker var evakuert til tunnelen. Rørbua ble det første kommunale administrasjonsbygget i et frigjort norsk område. Det var her det norske flagget ble heist allerede 25. oktober. Rørbua og Tunnelen er fredet som krigsminner. Riksantikvaren skriver at «De representerer en av de viktigste hendelsene i nyere norsk historie».

*Heising av det norske flagg ved Rørbua 1944
(Foto: Grenselandmuseet)*

*Rørbua 2014 – 70-års jubiléet for frigjøringen -
et av de viktigste minnesteder i norgeshistorien.
(Foto: Yngve Grønvik, Sør-Varanger Avis)*

Planstatus

Fredningsområdet ved Rørbua og Tunnelen er lagt inn i kommuneplanens arealdel. Resten av områdene er boligområder, industri, kombinert grønnstrukturformål eller LNFR-område.

Krav til regulering

Oppfylt for fredningsområdet. Utvalgte objekter registreres som bevaringsverdig.

Forvaltning og formidling

Kommunal plan for ettersyn og vedlikehold. Fredningsområdet gjøres tilgjengelig for allmenn bruk.

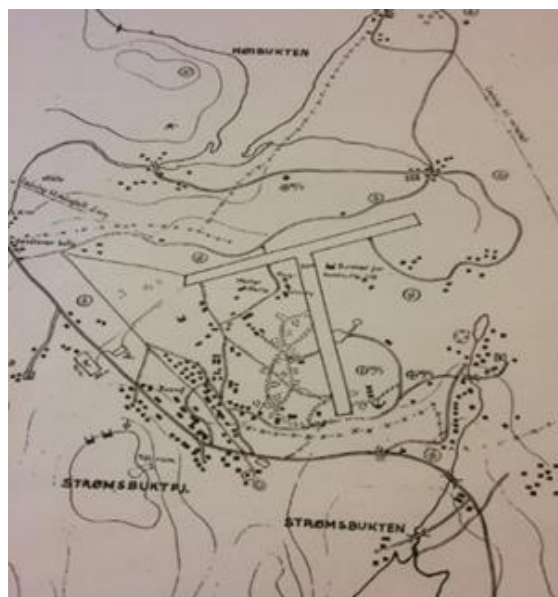
Sikkerhet/miljø

Hessengområdet, spesielt AVL, var tyskernes største forsyningslager og kan inneholde ikke-registrerte eksplosiver. Miljøskader utover etterlatenskaper er ikke registrert.

4.1.3 Høybuktknoen og Høybuk

Høybuktknoen med Noselva, Høybuk og Kvalbuk
Kilde: Kartverket

Etterretningskart over tyske anlegg i 1944
Kilde: Engelsk etterretningskart

Det er registrert 582 krigsminner på Høybuktknoen og i Høybuk. Det meste er ruiner etter kaserner, hangarer, verksteder, lagre, kanonstillinger og betongbunkere. Tyskerne satte i gang byggingen av Høybuktknoen flyplass straks området ble okkupert i 1940. Selve utbyggingen krevde store arbeidsstyrker som bestod av arbeidskompanier fra den tyske utbyggingsorganisasjon (Organisasjon Todt) sammen med lokal arbeidskraft. Da krigen mot Sovjetunionen var i gang fra juni 1941, ble sovjetiske krigsfanger satt inn i arbeidet. Tvangsevakuerte og frivillige fra mange europeiske land og Sovjetunionen ble også en del av arbeidsstyrken. Blant disse var det også kvinner og barn. Nedenfor flyplassen langs Noselva, ble et titalls brakker og leirer etablert for arbeidere og fanger.

Flyplassen ble raskt et bombemål for sovjetiske fly etter juni 1941. Forsvaret rundt flyplassen og forsyningshavnen ved Kvalbuktneset ble bygd ut under hele krigen og bestod blant annet av:

- 212 luftvern-, mitraljøse- og maskingeværstillinger.
- Ca.20 splinhangarer for flyene og 72 bunkere og fjellanlegg for utstyr og personell.

Spesielt de sovjetiske fangene ble drevet hardt og dødsraten var høy. I løpet av den første vinteren ble en av Norges største massegraver anlagt ved Noselva. Krigsgravtjenesten flyttet til sammen 2300 graver til den sovjetiske krigsgravplassen på Tjøtta i 1951.

Totalt er området et krigs- og kulturhistorisk landskap.

*Kjentmann Jan Kosnes foran inngangen til én av de 5 tyske tunnelene på Høybuktmoen
Foto: Knut Wisløff*

*Splinthangarer skulle beskytte fly for splinter som følge av bombenedslag. Noen av disse er godt synlig på sørsiden av E6. Til sammen fantes det 10-15 av disse og 3 er bevart. Det illustrerte bildet viser hangaren og hvordan den kan benyttes i en formidlingsstrategi.
Foto: Gunnar Reinholdtsen*

Planstatus

LNFR-område. Store deler av området eies/festes av Forsvaret/GSV og Avinor.

Krav til regulering

Utvalgte objekter registreres som bevaringsverdig.

Forvaltning og formidling

Informasjonssenter nivå 1 etableres i en av splinthangarene.

Sikkerhet/miljø

Deler av området kan inneholde udetonerte eksplosiver. Det finnes forurensing i grunnen flere steder i området.

4.1.4 Munkefjord – Neiden

Over 200 krigsminner er registrert i Munkefjord og Neidenområdet, blant disse 15-20 tyske og russiske leire og tyske fangeleirer. Mange leirer er konsentrert rundt Neidenområdet, men også noe ved Buholmen, Lonkuselv, Korsdalen og Bordevárri. Det var nærforsvarsstillinger innover sørsiden av Munkefjorden med mitraljøse- og kanonstillinger. Buholmen hadde et kystfort med 4 x 7,5 cm norske feltkanoner og i Stonga var det ankringsplass for lasarettskip.

Bildet viser fundamentet til den ene radaren på Bordevárri mellom Munkelv og Neiden. Radarene ble brukt til målfølgning av fiendtlig flyaktivitet og rettlede egne fly og antiluftskytset. Dette resulterte blant annet til at et sovjetisk IL-2 jagerfly ble skutt ned av et tysk fly etter angrep på tyske stillinger i Neiden og nødlandet på Flymyra i Munkelvdalen.

Foto: Knut Kristoffersen, Sør-Varanger Historielag

Det var trefninger rundt Angelfjell, og i Korsdalen var det leirer og lasarett. På Bordevárri ble det etablert 2 stk. Würzburg Riese søkeradarer, som overvåket flyaktivitet østfra. Ved Neiden bro var det en større tysk forsyningsleir og lasarett, og før angrepet mot Murmansk hadde 2.Gebirg Divisjon – «heltene fra Narvik», sitt hovedkvarter her. Mikkelsnes ble benyttet som nødlandingsplass for fly. Her er markert et stort tysk hakekors på Sandtangen.

De siste større trefninger mellom sovjetiske og tyske tropper i Øst-Finnmark fant sted i Øvre Neiden den 27.oktober 1944. Det ble harde kamper hvor ca. 200 tyske og sovjetiske soldater falt. Under kampene søkte lokalbefolkningen tilflukt i en provisorisk bunker ved tollstasjonen og i gammer i Nortidalen.

Hakekorset på Mikkelsnes

Foto: Finnmarksbiblioteket

Planstatus

LNFR-område. Naturrestatet på Mikkelsnes er forskriftsfredet. (Hakekorset)

Krav til regulering

Utvalgte objekter registreres som bevaringsverdig.

Forvaltning og formidling

Informasjonstavle nivå 2 om det siste slaget mellom tyske og sovjetiske styrker på norsk jord er plassert ved Neiden Fjellstue.

Sikkerhet/miljø

Mange sprenglegemer er fjernet, men det finnes ennå rester i bakken slik at bålpyring i nærheten av stillinger/skyttergraver bør unngås.

Miljøforurensing ansees å være liten.

4.1.5 Bugøynes

Kystfortet på Bugøya var ferdig våren 1942. Fortet hadde til oppgave å dekke innseilingen til indre del av Varangerfjorden og innløpet til Bugøyfjorden og Kjøfjorden. Mange av krigsetterlatenskapene på Bugøya er relativt godt bevart. Bildet viser en av de 4 10,5 cm

Foto: Knut Kristoffersen, Sør-Varanger Historielag

Ca. 50 krigsminner er registrert på Bugøynes. De fleste av disse er en del av det tyske kystforsvarsanlegget som ble etablert på Bugøya for å beskytte skipstrafikken til/fra Kirkenes. Anlegget hadde 4 x 10,5 cm kanoner og flere mindre luftvernstillinger med mitraljøser og en bemanning på ca. 100 offiserer og soldater samt 12 sovjetiske krigsfanger. Soldatene bodde på Bugøya.

Anleggene ble sprengt, men betydelige rester finnes i området. Blant annet var det bygget en større driftsbygning (300 m²) med kontorer, lasarett og lager. Lasarettet var bemannet med lege og denne ble også benyttet av lokalbefolkningen. Det ble bygget trallebane fra brygga til anlegget ved Rødberget, og vraket av trekkvogna ligger igjen øverst ved enden av banen.

Det var et relativt godt forhold mellom okkupantene og lokalbefolkningen, og den siste kommandanten, løytnant Flach, nektet å følge ordre om brenning av bygda mot at de tyske mannskapene ble evakuert med båt over Varangerfjorden til Gornitak.

Planstatus

LNFR-område. Deler av Bugøya har fortidsminner som er fredet etter kulturminneloven. Bebyggelsen er definert som hensynssone i kommunens arealdel. Bygda er den eneste i kommunen som ikke ble utsatt for nedbrenning.

Krav til regulering

Utvalgte objekter registreres som bevaringsverdig.

Forvaltning og formidling

Det etableres en informasjonstavle over kystfortet sentralt på Bugøynes.

Sikkerhet/miljø

Området er delvis ryddet, men det vil trolig finnes gjenværende sprenglegemer i bakken. Ved de større leirområdene vil det sannsynligvis finnes miljøgifter i bakken.

4.1.6 Elvenes – Jakobsnes – Storskog

Kartet (Siira) viser tyske anlegg og fangeleirene ved Verigas, Rundvannet, Skafferhullet og Elvenes

I krigshistorisk sammenheng er Elvenes spesielt kjent for fangeleirer og massegraver. Her er det blant annet registrert:

- 50 primitive fangebrakker og 70 bygninger knyttet til administrasjon og vakthold.
- 4 luftvernkanoner og 7 mitraljøsestillinger.
- 3 bunkere og fjellanlegg.

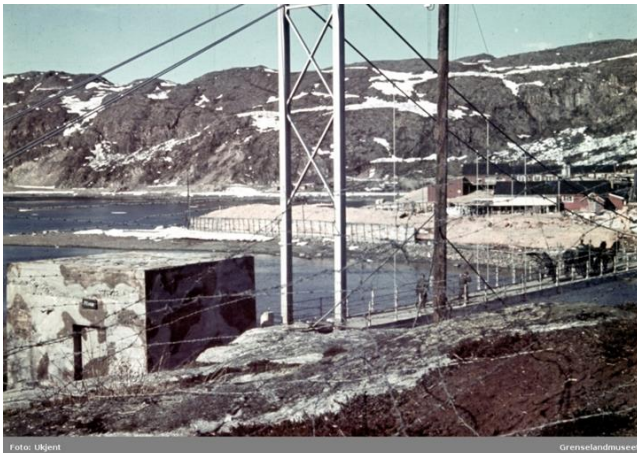
Senhøstes 1941 var det 1400 sovjetiske fanger i leiren, og fra april til november 1942 hadde flere hundre av lærerfangene tilhold her. Lærerne ble blant annet utkommandert til arbeid på veien til Jakobsnes i Kongsgammedalen – «Lærerveien». I dag finner vi rester av leirene ved kollen mot Skafferhullet samt ved den gamle grensestasjonen. Minnesmerket ved massegraven til de sovjetiske fangene samt støtten til partisanen Harald Utne finnes i samme område.

Alf Rafaelsen og Arnfinn Kristensen ved minnesmerket over døde sovjetiske krigsfanger i Skafferhullet. Alf og broren satt en periode i fangeleiren på Myrslett, 2 km fra Elvenesbrua mot Storskog. Arnfinn er vokst opp på Elvenes og opplevde det umenneskelige de sovjetiske krigsfangene måtte gjennomgå, og svært mange overlevde ikke.

Foto: Sør-Varanger kommune

Elvenes var også et hvile- og rekreasjonsområde for avdelinger fra fronten. Om vinteren ble det blant annet anlagt alpinbakke ned mot elva. På Verigas og Elvenes fantes også et stort antall verksteder, staller, forsyningslagre, sykestuer og lasarett. Sagbruket ble drevet av tyskerne fram til 1942/43.

Myrslett mellom Elvenes og Storskog var et infanteristøttepunkt for ca. 200 mann. Her var 28 mindre brakker og staller, samt maskingeværstillinger og bunkere.

Ved Storskog ble en fangeleir for kvinnelige sovjetiske krigsfanger bygd først.

Vaktbunker ved Elvenes bru og tyske soldater med hest og kjerre. Statens sagbruk i bakgrunnen

Senere kom leir for norske fanger. Vei ble bygget og koblet til veien til Nikel. Foruten flere forsvarsstillinger besto leiren av totalt 38 mindre brakker. Sollia ble feltsykehus under frigjøringskampene.

På Jakobsnes ble marinens lagre for materiell og drivstoff etablert. Området hadde 5 brakker for hvilende soldater fra fronten, 24 brakker/skur, 4 store 88 mm og 3 mindre 20 mm luftvernkanoner. Det var også leirer for norske og sovjetiske fanger.

Fangeskipet Sørlandet ble oppankret utenfor Jakobsnes. Mot slutten av krigen startet tyskerne byggingen av et eksportanlegg for nikkel fra Petsamo, «Blåsenborg». Anlegget var plassert på tomta til Pasvik Timber, men ble aldri tatt i bruk.

Det best bevarte fysiske krigsminne etter partisanvirksomheten i Sør-Varanger er partisanhula ved Øretoppen i Ropelv.

En tysk lastebil og lærerfanger som arbeider på veien til Jakobsnes i Kongsgammedalen. Dette arbeidet ble ansett som «priviligert» blant lærerne ettersom de her ofte fikk hjelp i form av mat fra lokalbefolkningen.

Foto: Finnmarksbiblioteket

Planstatus

LNFR-område.

Krav til regulering

Utvalgte objekter bør registreres som bevaringsverdig.
Fangegraven ved Skafferhullet foreslås fredet.

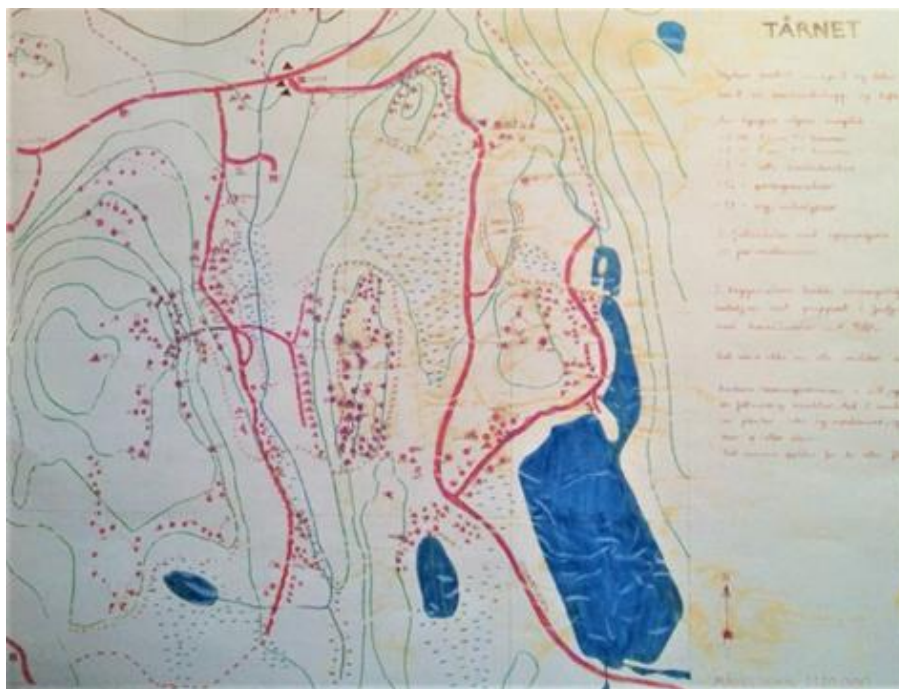
Forvaltning og formidling

Informasjonsskilt.

Sikkerhet/miljø

Området er delvis ryddet, men det vil trolig finnes gjenværende sprenglegemer i bakken. Ved de større leirområdene vil det sannsynligvis finnes miljøgifter i bakken.

4.1.7 Jarfjord og Grense Jakobselv

Tyske anlegg, stillinger og leirer rundt Tårnet i 1944 (Siira)

735 tyske stillinger, anlegg, bygninger og bunkere er registrert i området Jarfjord - Grense Jakobselv. I tillegg finnes det spor av 23 leirer etter Den Røde Arme og 27 tyske fangeleirer. Området omfatter Jarfjordbotn, Karpbukt, Tårnet, Storbukt, Tårnetveien, Lanabukt, Lille-Jarfjord, Kobbholmen og Grense Jakobselv.

Jarfjorden var delvis sperret av et minefelt. En åpning fantes i feltet slik at egne skip kunne passere, men denne ble lukket i oktober 1944.

Tyskerne forberedte nye forsyningslinjer til fronten fra 1941. Tårnetveien mot Petsamo ble påbegynt i 1942. Veien stod ferdig forsommeren 1944 og ble en viktig retrettvei for tyskerne under sluttkampene i oktober 1944. De bygde samtidig en taubane til Petsamo og deler av denne var operativ før sluttkampene. Tårnet og Storbukt ble forsyningshavn og senter for tysk virksomhet i Jarfjord. Kraftverkene i Kobbholmfjorden og ved Tårnet var hovedstrømkilde for kommunen gjennom hele krigen og ble ikke sprengt under tilbaketrekkingen.

Vei- og taubanebyggingen krevde store arbeidsstyrker. Arbeidet ble ledet av organisasjon Todt. Hovedleirene var i området rundt Tårnet, men nye leirer ble etablert langs Tårnetveien og taubanen etter hvert som arbeidet skred fram. Samlet er det registrert 10-12 fangeleirer.

Den sovjetiske storoffensiven startet 7. oktober 1944. Tyskerne ble drevet vestover fra Litza, over norskegrensa og ned Tårnetveien. Kampene var voldsomme. Sovjetiske soldater tok i bruk restene etter tyskerne og bygde nye leirer. Under kampene mistet mange soldater livet. Krigsgravtjenesten gjennomførte området i 1949 og fant 3 massegraver og i den største var 76 lik av sovjetiske krigsfanger. De fleste var henrettet. Fortsatt blir etterlatenskaper, leirer, anlegg, gravsteder og levninger etter omkomne funnet og registrert.

Jarfjordbotn var et stillingsområde med forlegninger og bunkere. Foruten en rekke stillinger hadde området 25 brakker og større skur.

Landforsvarstroppen i Lille-Jarfjord bestod av 2 x 9,4mm engelske luftvernkanoner som hovedskyts. Området hadde nærforsvarstillinger, bunkere og 11 små brakker.

Lanabukt ble et infanteristøttepunkt med flere kanoner, mitraljøse- og enkeltmannstillinger. Styrken hadde 20 brakker og skur.

Mitraljøsestilling i nordenden av Tamasjokfjellet i Lanabukt. Dette var et infanteristøttepunkt for å beskytte sjøtransporten inn Jarfjorden til kaia i Storbukt. Herfra ble det bygget en taubane over Jarfjordfjellet. Denne skulle forsyne Litza-fronten med ammunisjon og materiell.

Foto: Knut Kristoffersen, Sør-Varanger Historielag

Kobbholmen hadde en liten styrke rundt kraftverket.

Grense Jakobselv ble i 1944 forsterket med 4 stk. 10,5 cm feltkanoner. Området hadde radar, nærforsvarstillinger, forlegningsbrakkere og bunkere. Mannskapstyrken var på ca. 100 mann.

Planstatus

Hovedsakelig LNFR-område.

Krav til regulering

Utvalgte områder/objekter registreres som bevaringsverdig.

Forvaltning og formidling

Informasjonstavle ved Tårnet og ved kirka i Grense Jakobselv.

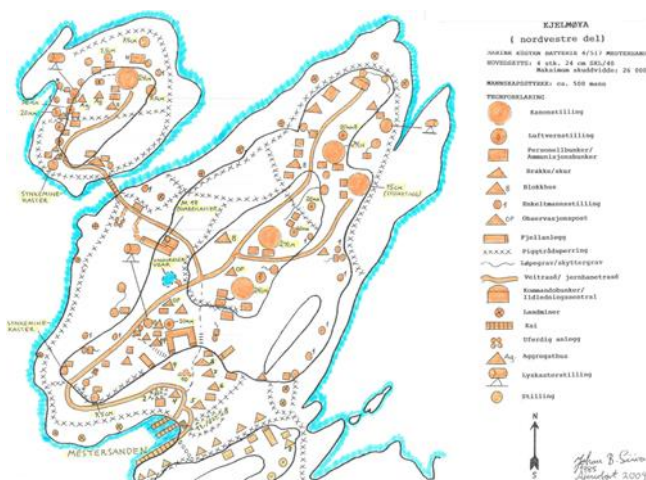
Sikkerhet/miljø

Området er delvis ryddet, men det vil trolig finnes gjenværende sprenglegemer i bakken. Ved de større leirområdene vil det sannsynligvis finnes miljøgifter i bakken.

4.1.8 Bøkfjorden

Bøkfjorden: Kirkenes – Bøkfjord fyr
Skjerm bilde: Kartverket

Kystfortet på Kjelmøya (Siira)

Bøkfjorden var svært strategisk for forsyninger til Festung Kirkenes. Det er registrert over 500 krigsminner. Store deler av fjorden var sperret av minefelt og sperrenett for ubåter.

På Kjelmøya, ved innløpet til Bøkfjorden, ble et av Finnmarks største kystfort etablert sommeren 1941. Dette fortet ble den nordlige enden av Hitlers «Atlantehavsvoll» og var hovedkvarter for kystartilleriavdelingen. Hovedskytset bestod etter hvert av 4 x 24 cm kanoner. Vestsiden av øya ble sterkt befestet med luftvern-, nærforsvarsstillinger og tilhørende sikringsanlegg. I Mestersand ble det anlagt havn for mottak av kanoner og ammunisjon. Det ble også bygget jernbane for å betjene de store kanonene samt et stort ammunisjonslager inne i fjellet. Anlegget ble betjent av ca. 500 mann. Det meste ble sprengt da tyskerne trakk seg tilbake, men mange rester er relativt godt bevart.

Ved Bøkfjord fyr ble det etablert et kystfort med 4 x 10,5cm kanoner som hovedskyts. I tillegg var det et nærforsvarsanlegg, bunkere og boligkvarter for ca. 100 mann. Noen av kanonene er relativt godt bevart i dag. Fyret er fredet og også det nærliggende området.

Foto: Sør-Varanger kommune

Tyskerne anla kystfortet ved Bøkfjord fyr i juni 1941, og det ble sprengt i 1944. Fortet hadde en bemanning på ca. 100 mann. Bildet viser en 10,5 cm feltkanon. Fyret ble bygget i 1910, og var Norges sist bemannede fyrstasjon

I Krokfjorden og Storbukt ble det anlagt ankringsplasser for depot- og lasarettskip. I Gullsmedvika ble det også opprettet et kystfort med 4 x 10,5cm feltkanoner. Fortet ble evakuert under tilbaketrekkingen i oktober 1944, men ruiner etter fjellanlegg, bunkere og skytestillinger er godt synlig.

Ved Raudberget ble det bygget et torpedobatteri i fjellet, men anlegget ble aldri operativt. På Reinøya ble det bygget mange kanonstillinger for luft- og sjømål. De største kanonene var 88mm.

Byggingen av Raudberget torpedo-batteri startet i 1941 men ble aldri fullført. Anlegget tilhørte marinen og skulle hindre angrep av fiendtlige flåtestyrker inn Bøkfjorden. Det har 2 utskytings-åpninger. Inne i fjellet er det sprengt ut store haller for lagring av torpedoer og annet teknisk utstyr. Vegger og tak er kledd med teglstein og anlegget er i relativt god stand. Foto: Sør-V. kommune

I Leirpollen anla tyskerne et fjellanlegg for lagring av sjøminer. Det ble bygget 7 x 88mm kanonstillinger mot luft- og sjømål, bunkere og brakker for personell, ammunisjonsbunkere, aggregathus, stillinger for lyskastere, vannforsyning og veier. Anleggene ble beskyttet av piggrådsperringer og minefelt. Det ble også anlagt forskjellige typer fangeleirer for krigsfangene som jobbet ved anleggene.

Planstatus

Hovedsakelig LNFR-områder

Krav til regulering

Utvalgte områder/objekter registreres som bevaringsverdig. Bøkfjord fyr og området rundt er fredet. Torpedobatteriet på Rødberget er registrert som kulturminne.

Forvaltning og formidling

Informasjonstavle strategisk i Kirkenes.

Sikkerhet/miljø

Området er delvis ryddet, men det vil trolig finnes gjenværende sprenglegemer i bakken. Objektene er lite tilgjengelig og vil være gjenstand for organisert guiding.

4.1.9 Pasvik - fra Bjørnelvdalen til Grensefoss

Reidun Pedersen (98) besøker rester etter det tyske lasarettet i Bjørnelvdalen. I begynnelsen av krigen arbeidet hun her sammen med 10 andre jenter. Både tyske og sovjetiske piloter fikk behandling og hun forteller om gode arbeidsforhold og fri hver søndag slik at de kunne dra til byen.

Foto: Knut Kristoffersen, Sør-Varanger Historielag

1015 krigsminner er registrert i Pasvikdalen fra Bjørnelvdalen til Grensefoss, en strekning på 90 km. Dette omfatter:

- over 700 brakker, lagre og skur.

- 23 sovjetiske militærleirer og 27 fangeleirer av ulike størrelser.

Fra Svanvik til Gjøkåsen var det en rekke mindre tyske leirer og fangeleirer. Fangene i 9 av fangeleirene drev i skogen med hogst og veibygging. Rundt de fleste leirene var det etablert nærforsvarstillinger. Leirene på Gjøkåsen og Nyrud var relativt store. Nyrud var et hvileområde for en panseravdeling.

Det er også registrert mange leirer etter partisanvirksomheten i Pasvikdalen.

Bjørnelvdalen var ett av landets største område for lagring av ammunisjon. Ved Holmfoss var det bro over Pasvikelva. Svanvik hadde lasarett og forlegninger. Fra Skogfoss til Grensefoss var det en rekke leirer for hogst og tømmerdrift. Flere steder hadde peilestasjoner, og på Gjøkåsen var det en stor teknisk base og lager for Luftwaffe. Leiren besto av 38 brakker, noen bunkere og 196 ulike våpenstillinger

I Bjørnelvdalen, ved Storfjellet og rundt Ørnevann var det store forsyningsleirer, depot og lagre for ammunisjon. Det er registrert 179 brakker, lagre og depot og 243 skur for ammunisjon.

Brattli var et forsvarsområde med 23 stillinger for kanoner og mitraljøser.

På Holmfoss var det et forsyningsområde og et pionerkompani. Det er registrert 32 brakker og 3 fangeleirer i området.

Svanvik var hovedkvarter for bakre frontdivisjon. Flere lasarett, kaserner og forlegninger for frontsoldater var plassert i området. En avdeling fra Luftwaffe var også forlagt på Svanvik. Store verksteder, staller, forsyningsdepot fantes også. Totalt er det registrert 95 brakker og 25 lagre i Svanvik-Salmovaara området.

Maskinhuset til kinoen som underholdt tyske soldater står synlig igjen vis a vis Svanvik kirke.

Svanvik var hovedkvarteret til tyskernes bakre frontdivisjon. Kapellet ble en periode benyttet som lasarett.

Foto: Sør-Varanger kommune

Arkeologer fra Universitetet i Tromsø (UiT) har utført registreringer i Luftwaffeirenen i Øvre Pasvik Nasjonalpark. Leiren inngår i Øvre Pasvik landskapsvernområde. Her er det også registrert eldre kulturminner, blant annet tufter og ikke minst ildstedrekker som ble benyttet av skoltlesamene på 1200-tallet.

Her ser vi en av nærforsvars-stillingene ved Luftwaffe-leiren. Leiren ble etablert våren 1944 som teknisk base og verksted for flyplassen, som lå på østsiden av Pasvikelva. Området er 0,5 km² stort og har mange etterlatenskaper.

I stillingen ser vi Nasjonalparkforvalter Rolf E. Sch. Kollstrøm

Foto: Camilla Carlsen

På Tangefjell ble det etablert et luftvern med 5 stk. 88 mm luftvernkanoner og 17 bunkere.

Ved Ødevann var det en leir for tyske og norske skogsarbeidere, og en leir for sovjetiske krigsfanger. Pasvik er registrert som ett av Riksantikvarens prosjekt - Kulturhistorisk landskap av nasjonal interesse (KULA). Området inneholder utallige kulturminner som også omfatter mange, varierte og svært omfattende krigsminner som anleggene ved Grensefossmoen, Tangenfjell og Tangenfossmoen, Gjøkåsen/Nyrud-området, Vaggetemområdet, og Svanvik. Pasvik har også flere sovjetiske anlegg fra 1944/45, bl.a. det omfattende og lett tilgjengelige feltbakeriet ved Holmfoss.

Planstatus

LNFR-område. Øvre Pasvik Nasjonalpark og Øvre Pasvik landskapsvernområde

Krav til regulering

Utvalgte områder/objekter registreres som bevaringsverdig.

Forvaltning og formidling

Nasjonalparkstyret etablerer nå info-punkt «Gjøken» med informasjonstavler og tursti. Info-punkt etableres også i nedre del av Pasvik, f.eks. ved Svanvik.

Sikkerhet/miljø

Det finnes ennå uregistrerte sprenglegemer i terrenget og ved leir- og stallområdet er det sannsynligvis forurensing av ulik art.

4.1.10 Fanger og fangeleirene

Av de vel 80 fangeleirene som er registrert, er leiren i Stalag 322 på Elvenes den mest kjente. Leiren var underlagt tyskernes finske operasjonsområde med ca. 190 leirer i Nord-Finland og Øst-Finnmark. Elvenes var i stor grad depot for krigsfanger som ble sendt videre. På det meste var det rundt 1600 fanger i brakkene på Elvenes og totalt 5–7000 fanger i kommunen.

Sovjetiske krigsfanger var den absolutt største gruppen fanger. De første tusen fangene var soldater som var tatt på Murmanskfronten høsten 1941. Senere kom sovjetiske krigsfanger fra de fleste kampavsnittene i Europa. Tvangsutskrevne nordmenn, polakker og nederlendere som fikk lønn for arbeidet, ble internert i arbeidsleirer som lignet på fangeleirer. Slike leirer var det på

flere plasser i kommunen der stor bygge- og anleggsvirksomhet pågikk. Ved Høybuktknoen var det flest tvangsutskrevne.

Sovjetiske krigsfanger:

Fangene ble ofte svært hardt behandlet og tungt arbeid, lite mat og elendige bo- og hygieniske forhold medførte svært høye dødstall.

Foto: Digitaltmuseum

Andre kategorier internerte var tvangssendte «østarbeidere»; kvinner, barn og eldre fra områdene Leningrad og Ukraina. Tyske straffanger ble det flere av etter hvert som krigen skred fram.

De besto av desertører og straffede fra fronten og kriminelle fra Tyskland. Partisaner og partisanhjelpere ble oftest plassert i de dårligste og strengest bevoktede leirene. Noen av de verste leirene var «tilintetgjørelsesleirer». Forholdene var mest ille for sovjetiske krigsfanger og deserterte tyske soldater. 636 lærere var i fangenskap i Sør-Varanger i deler 1942. Disse hadde motsatt seg nazifiseringen av skolen og som straff ble de sendt til Kirkenes på tvangsarbeid.

Krigsgravplassen ved Noselva like ved dagens E6 ble landets største med til sammen 1502 graver etter sovjetiske krigsfanger. Gravene ble i 1951 flyttet til et felles krigsgravsted på Tjøtta på Helgelandskysten under «Operasjon asfalt».

Foto: Finnmarksbiblioteket

2300 fanger døde i Sør-Varanger fra 1941–1944. De fleste ble gravlagt eller dumpet i massegraver ved Noselva. På Elvenes ble 520 lik funnet like etter krigen. I 1958 ble 200 flere lik funnet under gravearbeid i området. Langs Tårnetveien ble det anlagt mange midlertidige

fangeleirer. Krigsgravtjenesten befarte området i 1949 og fant flere masse-graver. I en av dem lå 76 lik der de fleste var henrettet.

Leveforholdene for fangene varierte, avhengig av kategori og leirer de var plassert i. Ofte var det avfall fra tyskernes mat fangene måtte ta til takke med. Brødrasjonene var små. Sykdommer herjet. Det var elendige hygieniske forhold, mangel på klær og sko og boforholdene umenneskelige. Sult, sykdom, utmattelse og kulde var de vanligste dødsårsakene. Forholdene for krigsfangene kan sammenlignes med tyskernes store konsentrasjonsleirer: slit, sykdom, lemlestelse og død. Det hevdes at uten det illegale hjelpearbeidet befolkningen i Sør-Varanger satt i gang, ville dødstallene vært langt høyere.

Da tyskerne trakk seg ut av Sør-Varanger, var 923 syke og utslitte fanger etterlatt i leirene på Elvenes og 650 ved Høybuktknoen. «Østarbeidere» og tvangsutskrevet arbeidskraft ble også etterlatt i leirene. De sovjetiske krigsfangene ble av Den Røde Armé sendt til Sovjetunionen.

Fortsatt er det liten innsikt om de grusomme sidene ved tyskernes okkupasjon og fangenes lidelser. For krigsgenerasjonen var fangebehandlingen sterke opplevelser som fulgte dem hele livet. Håpet er at nåværende og kommende generasjoner også blir kjent med historien.

Planstatus

Hovedsakelig LNFR-område.

Krav til regulering

Utvalgte områder/objekter registreres som bevaringsverdig.

Forvaltning og formidling

Info-tavler etableres ved de største fangeleirene.

Sikkerhet og miljø

De fleste fangeleirene er ryddet og det er lite kjennskap til evt. sprenglegemer. Ingen kjennskap til miljøforurensing.

4.1.11 Flyvrak

Foto: Privat

Renøysund:
1 av 13 Fairay Albacore
torpedofly fra engelsk
hangarskip skutt ned under
angrep på de tyske forsvars-
stillingene ved Kirkenes
30.juli 1941.
Flyet har registrering N4389.
Lokalbefolkningen er til
stede og besker vraket.

På bakgrunn av 1012 flyalarmer og 328 bombeangrep forstår vi at det var stor luftkrigsaktivitet i Sør-Varanger gjennom hele krigen. Til sammen 953 fly fra den sovjetiske Nordflåten deltok i angrepene. Dette medførte relativt store tap på begge sider.

Til sammen 57 russiskopererte fly er registrert havarert i kommunen i perioden 1940-1944. De fleste havariene medførte at besetningen omkom, og den siste piloten ble funnet i år 2000, identifisert og senere begravet på æreskirkegården i Litsa. Tyskerne mistet ca. 100 fly, men kun 22 ble tapt i kamp. Ett av de russiske flyene, en Iljusjin IL-2 er restaurert og utstilt på Grenselandmuseet.

Planstatus

LNFR-område.

Krav til regulering

Utvalgte objekter registreres som bevaringsverdig.

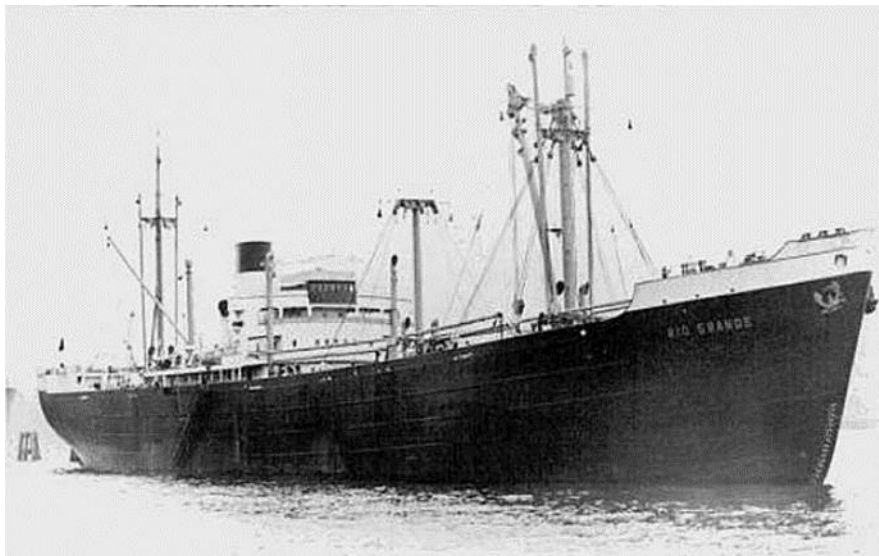
Forvaltning og formidling

Informasjonstavler.

Sikkerhet/miljø

Store deler av flyvrakene er ryddet/fjernet og det samme gjelder eksplosiver. Ingen kunnskap om større miljøforurensing.

4.1.12 Skipsvrak

*Sjøsterskipet av Florianopolis som ble bombet og senket av sovjetiske fly ved Jakobsnes
Foto: Digitaltmuseum*

Sjøtransport var den viktigste forsyningsveien for «Festung Kirkenes». I perioder kunne det være over 50 anløp i løpet av en måned. Skipene var et viktig mål ved flyangrepene. Noen større og mindre fartøy forliste ved grunnstøting, kollisjoner eller ble senket av tyskerne under tilbaketrekkingen. Det er registrert tilsammen 43 skipstap i Sør-Varanger i løpet av krigsårene. I forbindelse med disse tapene omkom 5 lokale sjøfolk da isbryteren D/S Pasvik ble minesprengt i Varangerfjorden 14.april 1943. Mange av skipsvrakene eller deler av disse ble hugget opp etter krigen.

Planstatus

LNFR-område.

Krav til regulering

Utvalgte objekter registreres som bevaringsverdig.

Forvaltning og formidling

Informasjonstavler.

Sikkerhet/miljø

Liten kunnskap om sprenglegemer, men sannsynligheten er stor for at slike finnes i nærheten. Potensiell miljøforurensing ved flytting/heving.

4.1.13 Krigsspredte planter

Krigsspredte planter kalles på fagspråket *polemochorer*.

Gebirgskorps Norwegen hadde nesten 9000 hester i sin forpleining og flere tusen av disse omkom den første krigshøsten. Dette skyldtes i større grad mangel på fôr enn krigshandlinger.

Tilgangen på fôr innenlands var liten og tyskerne måtte i stor grad dekke behovet fra hjemlandet. Med den store importen av fôr fulgte det også med store mengder frø fra fremmedartede planter, og der jordsmonnet passet spirte disse plantene og slo rot. De fleste klarte imidlertid ikke vårt kalde klima, men noen arter overlevde og reproduiserte seg.

Tveskjeggveronika - Foto: Knut Pettersen

Svartvadderot - Foto: Knut Pettersen

Disse plantene finner vi ved leir- og stallområder. I Sør-Varanger gjelder dette spesielt AVL, Verigas, Tårnetveien og Kongsgammedalen. Sistnevnte forekomst skyldes sannsynligvis spredning via lærerfangene som tidvis jobbet med lossing av båter med stråfor og tidvis arbeid på «lærerveien» gjennom dalen. Aktuelle arter:

Stor Gjeldkarve, Russehøymol, Engknoppurt, Korsknapp, Stjernemarikåpe, Tveskjeggveronika, Svartvadderot, Firkantperikum, Sandskrinneblom, Parykk knoppurt.

Planstatus

Hovedsakelig LNFR-område.

Krav til regulering

Noen av plantene er fredet etter naturvernloven.

Forvaltning og formidling

Informasjonstavler.

Sikkerhet/miljø

Sårbare for større ferdsel/aktivitet, men plantene utgjør ingen trussel for den lokale flora.

4.1.14 Sikkerhet og miljø

Under sin tilbaketrekking sprengte de tyske styrkene alle sine ammunisjonslagre. Dette medførte at en stor mengde udetonerte eksplosiver ble spredt rundt i naturen. Barn og ungdoms lek med slike etterlatenskaper førte i etterkrigsårene både til dødsfall og alvorlige skader. Militært personell har i alle år etter 2.verdenskrig forsøkt å fjerne restene av ammunisjonen. En stor mengde av dette ble dumpet i sjø og vann, og det som ligger igjen i terrenget kan være til stor fare for befolkningen. Slike gjenstander dukker stadig opp og må rapporteres til politiet og behandles med stor forsiktighet av kyndig personell. Etablering av leir- og bålplasser i slike utsatte områder bør unngås.

Kommunen har store mengder krigsetterlatenskaper som har betydelig miljøpåvirkning.

Den tyske arméen dumpet betydelige mengder ammunisjon og annet krigsmateriell da den hastig trakk seg tilbake fra Litzafronten høsten 1944. Deler av dette materiellet kan representere et sikkerhetsproblem siden det fortsatt er eksplosivt. Men det representerer også et miljøproblem siden ammunisjon inneholder store mengder organiske miljøgifter og tungmetaller.

Mye av det gamle krigsmateriellet er imidlertid relativt harmløst og ufarlig for det ytre miljø.

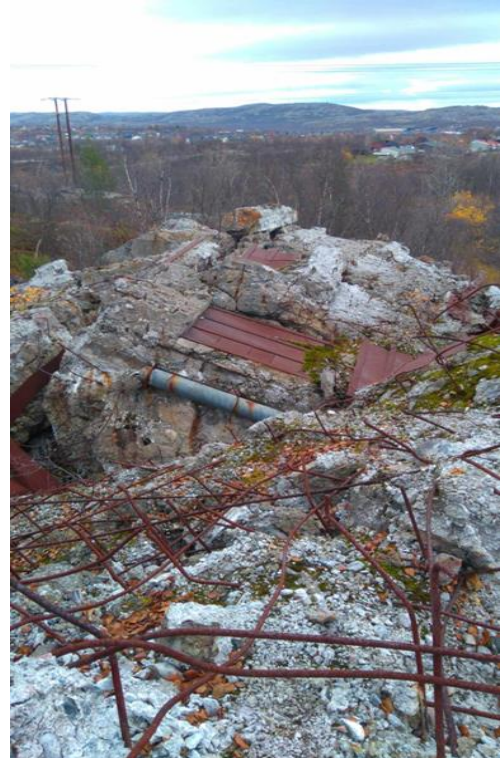
Dette er mer å anse som forsøpling, enn et miljøgiftproblem. Men fra et miljøperspektiv kan kan utslipp utgjøre et stort problem flere steder, eksempelvis:

- Rester etter gamle lagre for spesielt materiell, som ammunisjon, oljelagre, maling mv.
- Dumpeplasser for ammunisjon, spesielt små tjern og vann som ligger langs veien tyskerne brukte under retretten i 1944. Ammunisjon ble dumpet i vann for at sovjetarmeen som kom etter ikke skulle kunne bruke den. Spesielt vann med lite tilsig og lav fortykning kan være problematiske, som eksempelvis Firkantvann, pyttene i Vintervegskaret mfl.
- Militære installasjoner (fort, kystbatterier, skytter-graver mv.) hvor det kan finnes rester av f.eks. ammunisjon og batterier.

Over: Ammunisjonskoger til 88 mm luftvernkanon.
Til høyre: Rester etter kommandobunker på Hesseng.

Foto: Knut Wisløff, Sør-Varanger Historielag

4.2 Immaterielle kulturminner

Som immaterielle kulturminner i denne sammenhengen regnes blant annet

- lyd- og bildeopptak
- skriftlig materiale (f.eks. dagbøker, nedtegnelser, skriftlige intervjuer)
- ukas krigsminne – artikler (32) i Sør-Varanger Avis
- øyenvitneskildringer

Det finnes et svært omfattende skriftlig materiale fra 2.verdenskrig i Sør-Varanger. Grenselandmuseet har en egen avdeling med utstilling om dette temaet. I tillegg har de arkivert mengder med skriftlig materiale, samt lyd- og bildeopptak. Det er skrevet atskillige bøker og tilsvarende antall artikler om krigen i nord av lokale, nasjonale og internasjonale forfattere og skribenter. Dessuten er det laget flere filmer. Historielaget har også gjennomført mange intervjuer med tidsvitner og disse er dokumentert gjennom lyd og bilde.

En oppstilling av det totale omfanget av immaterielle krigsminner er utenfor arbeidsgruppas mandat. Arbeidsgruppa har likevel valgt å ta med noen tema som berører krigshistorien og de immaterielle krigsminnene. Det dreier seg om nøytralitetsvakt, sivil motstand og partisanene, 2.Bergkompani, Polititroppene fra Sverige og «Svenskongan».

4.2.1 Nøytralitetsvakt

*Nøytralitetsvakt ved Boris Gleb vinteren 1939-40
Foto: Finnmarksbiblioteket*

Etter utbruddet av 1.verdenskrig ble nøytralitetsvernet innkalt 2.august 1914. Under krigen hadde Marinen det operative ansvaret for nøytralitetsvakten ved kysten av Finnmark. Finnmarkens bataljon deltok med mindre vaktstyrker. Mens dette for resten av landet ble opphevet i desember 1918, ble det i Finnmark videreført til 1921.

Ententemaktene (England, Frankrike og Russland) ønsket å unngå en tysk ekspansjon mot nordområdene og etablerte militære styrker i Murmansk-området. Samtidig planla det norske forsvaret å etablere en flybase ved Kirkenes. Ikke lenge etter krigsutbruddet i 1914 var både engelskmenn og tyskere observert på rekognoseringsoppdrag i Finnmark.

Flere spionsaker ble avslørt mot slutten av krigen og motivet var gjennom sabotasje å hindre våpenhjelp til Russland. Selv om Norge var erklært nøytralt skapte tidsperioden rundt den første verdenskrigen et større fokus på Sør-Varanger. Revolusjonene og borgerkrigene i Russland og Finland medførte at nabokommunen kom nært begivenhetenes sentrum.

Sommeren og høsten 1916 kom mange krigsfanger både enkeltvis og i grupper over grensen til Sør-Varanger. Disse hadde utført arbeid på Murmanskbanen under krevende forhold. Finland erklærte sin selvstendighet i november 1917. Frykten for «Den Finske fare» fikk Forsvaret til å skjerpe nøytralitetsvakten langs den russiske grensen. Varanger bataljon styrket grenseforsvaret med 100 mann og marinen bidro med vaktfartøyer.

Ved begynnelsen av 2.verdenskrig, like før vinterkrigen mellom Sovjetunionen og Finland startet, ble Alta bataljon mobilisert til nøytralitetsvakt. Dette skjedde den 10.oktober 1939. Styrken var i drift åtte dager senere med en bemanning på rundt 900 mann. I månedsskiftet november/desember ble bataljonen sendt til Øst-Finnmark hvor den utførte vakttjeneste langs grensen mot Finland.

4.2.2 Sivil motstand og partisanene

Hatet, frykten, motstand og illegalt arbeid ble omfattende i Sør-Varanger etter hvert som tyskeres brutalitet og terror økte. Befolkningen fant sine egne veier for å stå imot og bekjempe nazimakten. Partisanene med sin militære etterretning, og sivilbefolkningens illegale motstandsarbeid fikk stor innvirkning på krigen og leveforholdene for befolkning og fanger.

Sivil motstand

Sivilbefolkningen tilpasset seg nazistenes forbud, forordninger, krenkelser, tortur, og overvåking. Mødre og fedre kunne bli arrestert om barnet hadde gitt mat til fanger eller ropt ukvemsord etter tyskerne. Angivere var det alle steder. Folket levde med at «veggene hadde ører». Befolkningen lot seg ikke knekke, heller ikke av bombing og lange opphold i bunkere og tilfluktsrom. Alle offentlige ansatte ble pålagt å signere en lojalitetserklæring, eller melde seg inn i NS for å beholde jobben. Men under den NS-ledete styringen, ble motstanden organisert på ulike måter. I fylkesadministrasjonen, kommunen, politiet, vegvesenet, helsevesenet, toll, telegraf, kraftforsyning og posten ble motstandsgrupper etablert. Flere nasjonale grupperinger opererte i kommunen gjennom krigsårene. Blant vanlige folk, forretninger, bedrifter, båter og rederier deltok enkeltpersoner og grupper på ulike måter med å innhente og formidle informasjon, eller skaffe forsyninger som mat og klær til fanger og arresterte. I

lærerfangenes bok: «Kirkenesferda 1942», i Aage Lundes «Sør-Varangers historie» og i mange bøker og hefter skrevet av tidsvitner, finnes informasjon om illegalt motstandsarbeid. Eksempel på dette er lokalbefolkningens illegale arbeid for å hjelpe lærerfangene. Store deler av befolkningen i Sør-Varanger nektet likeledes å følge nazistenes ordre om å evakuere.

Partisanene og hjelperne

*Partisanene Kåre Øyen, Ragnvald Mikkelsen, Ingolf Eriksen, Håkon Halvari og Ingvald Mikkelsen.
Foto: Finnmarksbiblioteket.*

Den lokale «kommunistiske hjemmefronten» tok en rekke grep i Sør-Varanger etter at landet ble okkupert 9. april 1940. De var kjent med at kommunister og motstandsfolk ble arrestert og sendt i konsentrasjonsleirer i alle land Hitler okkuperte. Planer om flukt og etablering av kontakter i Sovjetunionen ble lagt. Før kommunistpartiet ble forbudt 16. august 1940 og de fleste kommunisthjem gjennomløst av SS, hadde flere familier flyktet til Sovjet. Også ikke-kommunister følte seg truet og ville bekjempe nazismen på alliert sovjetisk side. Kritisk ble det da mange kommunister i Sør-Varanger ble arrestert og sendt til fangeleiren Sydspissen i Tromsø 18. juni 1941. Da var allerede de første «partisaner» og kontaktpersoner anholdt og noen ble senere henrettet. Da Sovjetunionen ble en alliert etter Hitlers angrep 22. juni 1941, gikk de fleste mannlige flyktingene inn i sovjetiske militære etterretningsorganisasjoner for å spionere og rapportere om hva tyskerne foretok seg i grenseområdet.

Nils Henry Johansen har i boka: «Krigen i nord» ført opp nær hundre navn på partisaner og deres hjelpere, kontakter og nettverk i Sør-Varanger.

Fra Sør-Varanger ble 26 av flyktningene aktive partisaner med ulike oppdrag spesielt i kommunen og langs finnmarkskysten. 9 døde i kamper eller ble henrettet. Av nettverk, kontakter, informanter og hjelpere i kommunen ble 26 arrestert. De fleste fikk lange tukthusstraffer i Tyskland. 3. desember 1943 ble 3 av hjelperne henrettet på Langøra.

Mange kontakter og hjelpere var «samfunnstopper» som kjøpmenn, leger, politi og sjømenn. Arbeidere på flyplass, kai, veiarbeid og forlegninger samlet også informasjon som ble formidlet til Sovjet. Partisanene var aktive under hele krigen. Flere navngitte kontakter ble aldri tatt og levde med angsten og frykten i alle krigsårene. Mange familier, kjente, venner og kolleger fikk en tilsvarende hverdag.

Krigsretten i Øst-Finnmark var lagt til i Bjørnevatn. Her ble den mest brutale og bestialske dommen avsagt 17. august 1943. Etter flere måneders intens jakt, hadde tyskerne rullet opp de fleste partisannettverkene i Øst-Finnmark. 11 partisanhjelpere fra Persfjord og Berlevåg ble dømt til døden og 8 sendt til lange straffer i Tyskland. Henrettelsen fant sted ved Andrevann på morgenen 18. august (rett bak nåværende sykehus). De dødsdømte måtte grave sin egen grav og ble henrettet på en bestialsk måte. I Sør-Varanger har vi flere minnesteder over partisanenes og partisanhjelpernes innsats og disse er gjenstand for årlige markeringer.

Sør-Varanger har 2 minnesmerker etter partisanhjelperne. Det ene er plassert ved Skytterhusfjellet bak avlastings- og aktivitetssenteret (til høyre) og det andre er plassert ved Postmestervann på Langøra (til venstre). Minnesmerket ved Skytterhusfjellet er til minne over de 11 hjelperne fra Øst-Finnmark som ble henrettet på dette stedet 18. august 1943 og minneplaten på Langøra er til minne over de 3 hjelperne fra Sør-Varanger som ble henrettet ved Postmestervann den 3. desember 1943.

Foto: Knut Wisløff og Knut Kristoffersen

4.2.3 2.Bergkompani

*Bergkompaniet marsjerer inn i Bjørnevatn
Foto: Finnmarksbiblioteket*

2.Bergkompani, som tilhørte Den Norske Brigade i Storbritannia, ankom Murmansk 6.november 1944 med den engelske krysseren HMS Berwick. De var tilsammen 230 toptrente soldater, hadde gjennomgått opplæring i Skottland og stod under ledelse av major Rognstad. Sammen med disse kom Militærmisjonen på ca. 50 personer, ledet av oberst Arne D. Dahl. Obersten skulle opprette kontakt med de russiske myndigheter og sikre norske interesser i området. De norske mannskapene ble transportert videre med sovjetiske lastebiler og ankom Sør-Varanger 11.november.

Disse styrkene ble stasjonert i noen tyskerbrakker på Haabeth og ble satt under sovjetrussisk kommando. De norske myndighetene hadde imidlertid lovet sovjetarmeen en støtte på 10.000 mann. Nordmennene var dårlig utstyrt for oppdraget, og måtte i likhet med sivilbefolkningen ha hjelp fra sovjetarmeen. Forsyninger av mat og utstyr kom ikke før over nyttår.

Det ble en betydelig kulturkollisjon mellom de kampklare norske soldatene og den krigstrette lokalbefolkningen. Dette resulterte blant annet i overgrep mot jenter og «tyskertøser» som ble snauklipt. Nidviser ble fremsatt fra begge hold. Samarbeidet ved den sovjetiske ledelsen var godt. Det norske kompaniet forlot Sør-Varanger 26.november 1944 for rekognoseringsoppdrag mot de tyske styrkene i Vest-Finnmark fra base i Tana.

På slutten av året ble norske soldater innkalt for å gjenetablere Varanger bataljon. Ett kompani ble etablert i Tana og ett i Pasvik.

4.2.4 Politroppene fra Sverige

*Politroppene lastes inn i «Dakota» for transport til Høybuktknoen
Foto: Finnmarksbiblioteket*

De allierte nektet å overføre hele den norske brigaden i Skottland til Nord-Norge. Neste løsning for å styrke det norske militære nærværet i det frigjorte Øst-Finnmark var polititroppene i Sverige. Første, Andre og Tredje rikspolitikompani ble besluttet sendt til Finnmark. De første troppene ankom Høybuktknoen 12.januar 1945 sammen med sanitetspersonell og ett feltsykehus.

Transporten foregikk med 10 amerikanske C-47 Dakota fra Kallax flyplass utenfor Luleå og under ledelse av Bernt Balchen. Disse mannskapene ble plassert på skoleinternatet på Strand.

Deler av styrken ble værende i Pasvik på grensevakt mens hovedstyrken ble innkvartert i Andersgrotta i Kirkenes. I første omgang var det vakt og oppgaver knyttet til lossing og transport av proviant og utstyr som kom med den første forsyningsbåten D/S Idefjord.

Politisoldatene manglet også kunnskap om lokalbefolkningens opplevelser under krigen. Selv om de var kritiske til befolkningens samkvem med okkupasjonsmakten, var de godt disiplinerte og unngikk konflikt med de lokale.

Deler av polititroppene ble etter hvert flyttet vestover i Finnmark og slått sammen med 2.bergkompani for å presse de tyske styrkene ut av Finnmark. Oberst Dahl hadde i løpet av februar en styrke på 1600 mann til disposisjon. Polititroppene forlot Kirkenes 23.februar for innsats mot tyskerne i Vest-Finnmark.

4.2.5 Svenskongan

Ungene kommer hjem til Kirkenes 17.mai 1946

Til sammen 625 unger fra Varanger ble i oktober 1945 sendt til Sverige for «oppfeiting» etter 4 magre og traumatiske krigsår. Ordningen ble initiert av svenske myndigheter i samarbeid med norske myndigheter, Norges Røde Kors, Nasjonalhjelpen og Rädde Barnen i Sverige. Svenskene hadde erfaring med flyktningbarn fra vinterkrigen og krigen i Europa.

Redselen for at barna skulle ødelegge seg på sprenglegemer som var lagt igjen av tyskerne fikk foreldrene til å sende dem i sikkerhet, til Sverige. Ungene ble sendt med båt på et fortsatt minelagt hav fra Finnmark til Narvik. Videre gikk reisen med tog til samlingsleir i Kusfors eller

Vännes. Etter 3 uker i samlingsleiren ble barna fordelt til forskjellige familier fra Skjellefteå i nord til Karlskoga i sør.

De fleste hadde det bra i Sverige, og nøt godt av en trygg tilværelse. De la på seg og fikk nye klær. Nye familierutiner måtte læres og på skolen og i fritiden ble det knyttet varige vennskapsbånd. Det ble tungt å ta farvel med fosterforeldre og de nye vennene når det ble klart for hjemreise våren 1946.

5. Handlingsplan for prioriterte krigsminner

5.1 Grunnlag for prioritering

Grunnlag for prioritering av krigsminner er:

- Registreringer og dokumentasjon av krigs-/kulturminner i etterkrigstid
- Historielagets hefter med kortfattet dokumentasjon av registrerte krigsminner
- Befaringer på en rekke dokumenterte tyske anlegg i hele kommunen
- Dekkende geografisk fordeling av mangfoldet av etterlatenskaper
- Innspill fra inviterte tidsvitner og samarbeid med fag- og ressurspersoner
- Åpne møter for innspill, presentasjoner, diskusjoner og prioriteringer
- Reaksjoner og innspill til artikkelserien om krigsminner i Sør-Varanger Avis
- Arkeologenes involvering, syn og vurderinger av krigsminner som kulturminner

Riksantikvarens kriteriesett for å vurdere krigs-/kulturminners verdi har vært benyttet sammen med fag- og lokalhistorikers vurderinger. De ulike kriteriene kan delvis overlappe og underbygge hverandre, og enkelte kriterier kan tillegges større vekt enn andre. Hver for seg og sammen representerer de kunnskapsverdier, opplevelsesverdier og bruksverdier. Hvilke kriterier det legges mest vekt på er avhengig av det aktuelle krigsminnet/-miljøet som vurderes.

Kunnskapsverdi

- Representativitet: Hvilke(t) krigsminne(r) representerer de verdiene vi søker å ivareta på best mulig måte?

- Sammenheng og miljø: Klarer vi å ta vare på flere elementer som utgjør en større sammenheng?
- Autentisitet: Er krigsminnet det som det gir seg ut for å være?
- Fysisk tilstand: Er krigsminnet i en slik fysisk tilstand at det lar seg bevare?

Opplevelsesverdi

- Sammenheng/miljø: Viser krigsminnet samspillet mellom landskap, naturressurser og det menneskeskapte miljøet?
- Arkitektonisk/kunstnerisk kvalitet: Har krigsminnet en verdi som er særegen, uansett hvilken sammenheng det ellers oppleves i?
- Identitet/symbol: Har krigsminnet særlige kvaliteter som gjør at de blir viktige for menneskers følelse av gjenkjennelse og tilhørighet?

Bruksverdi

- Økonomi og bruk: Har krigsminnet en bruksverdi i dag?
- Økologi: Bruk av eksisterende bygninger og anlegg har langsiktige og positive effekter for miljøet framfor å rive og bygge nytt. Vil dette være tilfellet her?

For arbeidsgruppa har det vært avgjørende å tilpasse prioriteringen disse kriteriene. Krigsminnene kan sees i sammenheng med unike og strategiske krigshistoriske hendelser, har stor symbolverdi, kan fremme krigshistoriske sammenhenger og vekke minner, kunnskap og forståelse.

5.2 Handlingsplan fysiske krigsminner

Anbefalinger fra arbeidsgruppa for kommunal oppfølging:

Krigsminne	Tema	Verdi	Status	Tiltak i kommunal regi
Digital registrering i Askeladden	2.verdenskrig	Kunnskaps- og bruksverdi	Lite registrert	Registrere krigsminnene i «Askeladden»
Rørbua og 1944-tunnelen (Gruvetunet)	Frigjøring, demokrati, tvangs- evakuering og sivil motstand	Riksantikvaren: «Et av de viktigste minnesteder i norsk historie»	Fredet. Privat område uten tilgang. Ingen formidlingsplan.	Bidra til regulert bruk og ansvar for tilrettelegging.
Bøkfjord fyr	Fyrstasjon fra 1910 og gjenoppbygget Etter «Festung Norwegen»	Bygninger og området er fredet	Bygninger restaurert av Kystverket. Mye etterlatenskaper.	Utarbeide formidlingsstrategi
- Luftwaffeirein - Andersgrotta - Rødberget fort - «Flysikringa» - Maskinhuset Svanv. - Russe-steinen	«Festung Norwegen» Kamphandlinger, Slaveri, evakuering og nedbrenning	Symboltunge anlegg med nasjonalt høy kunnskaps og bruksverdi	Eget arbeid gjøres for Luftwaffeirein Ingen øvrige initiativ	Objektene registreres som bevaringsverdig
- Kjelmøya - «Blåsenborg» Jakob. - Leirpollen - Bugøya - Holmfoss - Mikkelsnes	«Festung Norwegen» Folkemord, slaveri og forfølgelse. Motstandsarbeid Krigens dagligliv	Stor krigshistorisk verdi for kunnskap om områdets strategiske betydning for okkupasjonsmakten	Anleggene på Kjelmøya er privat grunn. Øvrige områder er åpne for vanlig ferdsel og samlere.	Hele eller deler av områdene registreres som bevaringsverdig.
«Bunkersbyen», fangeleir første- vannslia, Langøra, Storhaugen, AVL og Partisanhula ved Øretoppen	«Festung Norwegen», kamphandlinger	Høy nasjonal kunnskapsverdi som del av det sterkest befestede området i Norge	Anleggene lett tilgjengelig og er i bruk for interesserte og som friluftsområde	Utvalgte objekter registreres som bevaringsverdig
Høybukta, Nabben, Noselva og områdene til Kvalbukta	«Festung Norwegen», kamper, slaveri og folkemord	Nasjonal verdi både som flyanlegg, fangeområde og fangegraver	Anleggene lett tilgjengelig, men lagt inn i militært øvingsområde	Gravplass foreslås fredet. Utvalgte objekter reg. som bevaringsverdig
Elvenes med fangeleirer og massegraver	Slaveri, folkemord, sivil motstand	Nasjonal verdi som «Stalag», fangebehandling og massegraver	Lett tilgjengelig, men lite synlig og lite kunnskap	Gravplass foreslås fredet. Deler av området registreres som bevaringsverdig
Krigsminnesmerkene og krigsfangegraver	Folkemord, slaveri, tortur og henrettelse av krigsfanger. Sivil og militær motstand. Partisanvirksomhet	Stor lokal, regional og nasjonal verdi. Ulike minne- markeringer opprettholder kunnskapen og minnene.	Alle minnes- merkene og grav- plasser nedslitt i ulik grad.	Bevaringsverdig. Utarbeiding av skjøtelsplan.

5.3 Handlingsplan formidlingstiltak

Anbefalinger fra arbeidsgruppa for kommunal oppfølging:

Tiltak	Tema	Målgruppe	Status	Beskrivelse
Informasjonstavler- og skilt	Alle tema	Egne innbyggere Besøkene/turister Elever/guidere	Noen steder mangler informasjon og flere trenger oppgradering	3 nivåer: - info-senter (2-3) - område (5-6) - objekt (10+) Samarbeid med reiselivet (VisitKirkenes)
Barnehage og skole	Alle tema	Barn og unge	Delvis	Krigshistorien innarbeides i lokale læreplaner
Digitale ressurser	Alle tema	Egne innbyggere Besøkende/turister Skoler/elever Historikere	Stort materiale. Etablering, design/lay-out, redigering, vedlikehold	Innhold samlingssted for alle formidlingspunkter
Turkart i papir	Alle tema	Egne innbyggere Besøkende/turister Skoler/elever Historikere	Ingen offisielle. Nedtegnede oversikter i arkiv	3-4 oversiktskart. Distribueres av museet, turistinfo. og sevicekontoret
App med QR-kode	Alle tema	Egne innbyggere Besøkende/turister Skoler/elever Historikere	Ingen, men mye brukt andre steder	Mobilapp. Lastes ned. Detaljert informasjon av enkeltminner
Guide-sider	Alle tema	Turistguider, lærere, turledere	Finnes ingen. Visit Kirkenes prøver ut.	Digitalt og papir for gruppeledere
Faghistorikere	Alle tema	Befolkning, forfattere, historikere	Mye litteratur, Ingen samlet framstilling	Engasjere historikere og studenter ved UiT. Faghistorisk verk
Litteratur-og nettstedsoversikt	Alle tema	Egne innbyggere Besøkende/turister Skoler/elever Historikere	Noe samlet i lokale arkiver, ellers wikipedia	Lett tilgjengelige oversikter og litteratur og nettsteder
Markering og merkedager	Nasjonal: 17.mai, 8.mai Lokal: 18.august, 25.oktober og 3.desember	Egne innbyggere, nasjonale representanter	Vurdere andre merkedager	Etablere gode rutiner for planlegging og gjennomføring

6. Virkemidler

6.1 Saksbehandlingsrutiner

Kommunen er plan- og bygningsmyndighet og har derfor et selvstendig ansvar for å ta vare på kulturminnene gjennom sin arealplanlegging og byggesaksbehandling. Dette gjelder kulturminner og kulturmiljøer av både nasjonal, regional og lokal verdi. Kommunen har et særlig ansvar for å ta vare på kulturminner med lokal verdi. Med dette følger et stort ansvar for å forvalte fortiden på en god måte for fremtidige innbyggere.

Krigsminnene omfattes ikke automatisk av de bestemmelsene som pålegger kommunen å fremme saker for fylkeskommunen for uttalelse. For å sikre at saksbehandlingen av tiltak som berører krigsminner ivaretas, fastsettes følgende rutiner:

- For tiltak som berører krigsminner i temakartet som følger av denne planen skal kommunen vurdere hvilken verdi krigsminnet har, ut fra de gitte kriteriene i kap. 5.1.
- For tiltak som berører krigsminner av stor lokal verdi skal det vurderes om tiltaket påvirker krigsminnet og/eller -miljøet på en negativ måte.
- Kommuneadministrasjonen skal tilstrebe å finne løsninger som i størst mulig grad ivaretar krigsminnet og/eller -miljøet.
- Dersom kommunen vurderer tiltaket til å berøre krigsminner og/eller -miljøer som kan ha interesse ut over lokal verdi, skal saken sendes regionale kulturminne-myndigheter for uttalelse.

6.2 Økonomi, finansiering og oppfølging

Sør-Varanger kommune ivaretar og vedlikeholder noen minnesmerker og krigsminner gjennom byggeteknisk avdeling og Barentshallene KF. Kommunen yter tilskudd til Varanger museum IKS gjennom selskapsavtalen. Varanger museums lokale avdeling Grenselandmuseet ivaretar fysiske og immaterielle kulturminner gjennom forskning, formidling og forvaltning.

I det videre arbeidet vil handlingsplanens tiltak pkt. 5.2 forsøkes finansiert gjennom tilleggsbevilgninger, eksterne tilskudd og prosjektmidler.

Vedlikehold av Sør-Varanger kommunes krigsminnemonumenter dekkes av budsjettet til Barentshallene KF under posten «Park». For 2022 ble det satt av 1 million kroner, noe som dekker deler av behovet for vedlikehold av monumenter.

Det er ikke satt av øremerkede midler til å jobbe med krigsminner annet enn kroner 100 000 som ble bevilget til arbeidet med selve krigsminneplanen for 2022. Allmenn kultur har inntil nå brukt tidsressurs i arbeidet med en krigsminneplan tilsvarende 20 % stilling i to år. Oppfølging av planen forventes å gjøres innenfor rammene som er satt av til allmenn kultur.

Sør-Varanger kommune vil prioritere arbeidet med dokumentasjon, registrering, forvaltning, formidling og bruk av krigsminner og/eller -miljøer gjennom følgende tiltak:

- Registrering av krigsminner i Riksantikvarens offisielle database over kulturminner. Dette kan være en sommerjobb for ungdom med en kostnad på om lag kroner 100 000. I arbeidet kan også inngå å utvikle digitale nettsider/App med QR-koder med detaljert informasjon om prioriterte krigsminner.
- Samarbeide med VisitKirkenes om produksjon av krigshistoriske tekster til reiselivets guida turer i Kirkenes og omegn. Kostnadene dekkes innenfor rammene til allmenn kultur.
- Utarbeide en skjøtselplan for prioriterte krigsminner/monumenter i Sør-Varanger kommune. Prosjektet krever ekstern finansiering.
- Samarbeid med lag og foreninger om synliggjøring og tilrettelegging av eksisterende kulturstier/perleturstier med krigshistorisk informasjon, for eksempel gjennom App/QR-kode. Arbeidet vil normalt kreve ekstern finansiering, men kan også utføres innen dagens økonomiske ramme.
- Prioritere arbeidet med informasjonsskilt om krigsminner i Sør-Varanger kommune, lokalisert på nøkkelpunkter som Høybuktmoen (Splinthangar), Savios Plass og Grenselandmuséet. Prosjektet vil kreve ekstern finansiering.
- Det etableres en tverrfaglig arbeidsgruppe som rådgivende for kommunen for oppfølging av tiltak i kultur- og krigsminneplanen.

Det vil være en stor utfordring å finansiere det videre arbeid knyttet til registrering av krigsminner, utarbeiding av skjøtselplaner for eksisterende monumenter og krigsminner, samt arbeidet med informasjonsskilt om krigsminner i Sør-Varanger kommune. For å kunne jobbe

videre med dette settes det av kroner 100 000 av kommunens årsbudsjett de neste 5 årene, fra 2024. Midlene skal også benyttes til å starte opp arbeidet med en mer helhetlig kulturminneplan for kommunen. Krigsminneplanen vil være en viktig del av kulturminneplanen.

7. Ikke-registrerte krigsminner

Et stort antall krigsminner er registrert og systematisert fra 1970-årene fram til i dag. Fortsatt blir store mengder løse gjenstander, nye ruiner og leirer funnet. Tonnevis av «krigsskrot» er fjernet for å sikre områder for befolkningen og dyrelivet. Kjente risikosoner med udetonerte eksplosiver bør kartlegges, systematiseres og gjøres kjent for kommunenes planleggere slik at allmenn ferdsel reguleres. Ut i fra kommunens vurdering av verdier og farer bør det tas inn i rulleringen av temaplanen for krigsminner.

8. Kilder

Bøker

- «Sør-Varanger under 2.verdenskrig», Sør-Varanger Historielag.
- «Fangeleirer, andre typer leirer og fengsler i tiden 1940-1944», Eivind Kosnes og Johan B. Siira.
- «Tysk virksomhet 1940-1944 og leirer opprettet av Den Røde Armé 1944/45», Kosnes og Siira.
- «70 år i fred ved en grense 1944-2014», Olaug Bye Gamnes.
- «Frigjøringen av Øst-Finnmark 1944-1945», Olaug Bye Gamnes
- «Kirkenes i krigsåra 1940-1945». Kirkenes brannvesens og det sivile luftverns beretning. H. Nordhus.
- «Festung Kirkenes» og «Den tause fronten», Finn Fløtten.
- «Kjære søster», Olaug Aalmo Bertelsen.
- «Det er bombevær i natt», «Fire år i Festung Kirkenes», Anne Helskog, 2004.
- «Siste brev fra Kola.» og «Kirkenes – Litsa tur-retur» Kalle Wara.1982 og1994.
- «Mennesker ved en grense.» Folk i Øst-Finnmark i historisk drama. Morten Jentoft

2005.

- «For tiden har vi nesten ingenting». Utdrag av 69 brev fra Sør-Varanger skrevet under og like etter 2.verdenskrig, Anne-Lill Haabeth 2004.
- «Min krigsdagbok.» Nenne Rachløw Isachsen. Vigdis Våvang, Fredrik Fagertun og Rune Rautio 2016.
- «Frigjøringen av Finnmark», Harald Sandvik
- «Kirkenesferda 1942», Lærerfangene.
- «Jevnet med jorden», Per Kristian Olsen.
- «Murmanskkonvoiene», Harald Henriksen.
- «Hvis vi overlever krigen», Bjarnhild Tulloc.
- «Krig og frigjøring i nord», Fredrik Fagerthun (red.), Uit.
- «Sør-Varangers historie», Aage Lunde.
- «I partisanenes fotspor», Harald Sunde 2018.
- «Dramaet på Arnøy», «Lille-Moskva», «Veien til Østfronten», «Vi fikk vår frihet» - Kjell Fjørtoft.
- «Nikkel, jern og blod», «Miraklet ved Litza», «Skjebnehøst» Nord-Norge 1944. Alf R. Jacobsen 2017,
- «Nord-fronten». Hitlers skjebneområde, Asbjørn Jaklin 2006.
- «Operasjon asfalt», «Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945», Marianne Neerland Solheim.
- «Moskva kjenner ingen tårer», Osvald Harjo.
- «Min tid i Norge», Igor M. Djakanov.
- «Miljøtilstanden i grenesenære områder i Sør-Varanger», Fylkesmannen i Finnmark 2018.
- «Varanger Årbok» - artikler.
- Temaplan for krigsminner 2017-2020, Storfjord kommune

Intervju/samtaler med tidsvitner og lokalhistorikere

- Reidun Pedersen, Agnes Ackemann, Evelyn Olsen Lid, Ragnar Dahl, Jostein Eliassen, Jan Kosnes, Alf Salangi, Thormod Hoel, Steinar Wikan, Eivind Kosnes, Johan B Siira, Rune Rautio, Harald Sunde, Yngve Grønvik, Rolf S Kollstrøm, Bjørnar Olsen, Dag

Norum og Jon Aronsen

Ekskursjoner

- Storhaugen, Skytterhusfjell, Førstevannslia, AVL, Høybuktmoen, Bjørnelvdalen, Svanvik, Høyde 96, Luftwaffeirenen, Elvenes, Jakobsnes, Rødberget, Lanabukt, Kjelmøya, Bugøya, Bordevárri, Neiden.

Vedlegg

Vedlegg a) Sør-Varangers unike krigshistorie

Sør-Varanger i stormaktsspillet

- Sør-Varanger ble mer enn andre områder i Norge involvert i maktspillet mellom stormaktene.
- Sør-Varanger ble mer enn andre deler av Norge en del av krigssonen på Østfronten fra 1941-1945.
- I Sør-Varanger var det langt flere tyskere i forhold til antall innbyggere enn noen områder i landet.
- Ingen områder i Norge ble det utkjempet krigskamper mellom så store hærstyrker som i Sør-Varanger.

Okkupasjon, krigen, anlegg

- «Festung Kirkenes» ble et av de sterkeste befestede områder i Norge.
- Ingen steder i landet hadde et så omfattende luftvern som området rundt Kirkenes.
- Kirkenes ble en av de største og viktigste havnene for tyskerne i Norge.
- I Sør-Varanger var trolig de største og fleste tyske forsyningslagre i landet.
- Sør-Varanger hadde totalt det største antall tyske anlegg, brakker, bunkere, leirer, kanon- og skytestillinger av noen kommuner i landet.
- Sør-Varanger hadde sannsynligvis det høyeste antall tilflyttede nordmenn i tysk arbeid.
- Kirkenes ble den viktigste utskipingshavnen for nikkelmalm fra Petsamo til Hitlers krigsindustri.
- Sør-Varanger hadde et svært høyt antall skip som ble senket.
- Kommunen har sannsynligvis flere flyvrak enn andre kommuner i Norge.
- Ingen steder i landet ble bombet så mange ganger og over så lang tid som Kirkenes.
- Tyske fly fra Høybuktmoen ble de mest sentrale i bombing av Murmansk.
- Fly og flåtestyrker i Sør-Varanger ble viktige i angrepene på allierte konvoier til Murmansk.

Sivilbefolkningen

- Sivilbefolkningen evakuerte byen flere ganger enn i noen andre områder i Norge.
- Ingen andre kommuner i landet ble utsatt for så intense kamper, bombing og brenning som Sør-Varanger ble under frigjøringskampene i oktober 1944.

- Sivilbefolkningen i Kirkenes hadde langt flere og lengre opphold i tilfluktsrom enn andre steder i Norge.

Frigjøring og kamper

- Sør-Varanger var det eneste området i landet som ble frigjort av hærstyrke i kamp.
- Sør-Varanger er sannsynligvis den kommunen i Norge der flest soldater ble drept i kamp.
- Antall drepte tyskere var antakelig høyere i Sør-Varanger enn i andre kommuner i landet
- Ingen andre kommuner i landet hadde så mange falne sovjetiske soldater.
- Sør-Varanger hadde trolig det høyeste antall lasarett og hospitalskip i landet.
- I Sør-Varanger ble flest partisanhjelpere henrettet.

Overlevde i tunneler og bunkere

- Sør-Varanger fikk etter hvert svært mange bunkere og tilfluktsrom.
- Ingen steder i landet bodde noen av sivilbefolkningen i flere år i tilfluktsrom.
- Ingen andre kommuner i landet hadde så mange som nektet å la seg evakuere.
- I tunnelen i Bjørnevatn overlevde ca. 3500 sivile. Det er unikt i krigshistorisk sammenheng.
- Ingen steder i landet ble 11 barn født i en tunnel som i Bjørnevatn under frigjøringskampene.
- Sør-Varanger ble kommunen i landet med flest fødte barn med tysk far i forhold til folketallet.
- Rørbua og 1944-tunnelen i Bjørnevatn er Norgeshistoriens viktigste minnesteet for frigjøring, demokrati og tvangsevakuering.

Fanger og leirer

- Sør-Varanger hadde det høyeste antall fangeleirer av norske kommuner.
- Noselva fangegravsted ble det største i landet.
- I Sør-Varanger omkom flest fanger sammenlignet med andre kommuner i landet.
- Sør-Varanger hadde flest lærerfanger over lengre tid enn andre steder i Norge.

Sovjetisk okkupasjon og sivil overtakelse

- Sør-Varanger er den eneste norske kommunen som ble okkupert og var under sovjetisk kommando.
- Sør-Varanger ble først helt frigitt 25.september 1945.
- Sør-Varanger ble den eneste kommunen i landet med et stort antall sovjetiske militærleirer.
- Sør-Varanger ble første basen for Londonregjeringens militærmisjon for norsk jurisdiksjon og frigjøring.
- Sør-Varanger ble mottakshavn for allierte hjelpesendinger til Finnmark etter frigjøringen.

Etterlatenskaper og krigsminner

- Ingen norske kommuner har så store mengder krigsetterlatenskaper.
- Fortsatt finnes rester av utallige kjellere, grotter, huler og selvlagde bunkere som sivilbefolkningen tok i bruk for å overleve bombeangrep og frigjøringskampene. Finnes ingen oversikt.

- Opplysninger tyder på at ingen områder i landet har så store mengder udetonerte sprenglegemer som Sør-Varanger. De finnes i terrenget rundt sprengte ammunisjonslagre og store mengder er dumpet i elver, vann og i sjøen.

Vedlegg b) «Festung Kirkenes»

Krigsminneplanen 2022									
FESTUNG KIRKENES									
TYSK VIRKSOMHET, FANGELEIRER OG RØDE ARMES LEIRER I SØR-VARANGER 1940-1945									
Oversikt over noe av den tyske virksomheten i kommunen fra 1940-1944. I oversikten er kun større jordfaste strukturer tatt med. Svært mye er ikke tatt med som store strukturer av staller, garasjer, verksteder, kaier, veier, lasarett, drivstofflagre, bruer, lytte- og radaranlegg, hangarer, flystriper. De fleste av små strukturer som ikke er tatt med er mindre enkeltmannsstillinger, feltmessige bunkere med unntak av Tårnet og Luftwaffeirenen i Pasvik. Løsgjenstander i terrenget eller i ruiner er ikke registrert. Oversikten er basert på Johan B. Siiras og Eivind Kosnes systematiske registreringsarbeid over 30-40 år. Tallmaterialet er uoffisielt og beheftet med fortolkninger. Nær alle registreringer finnes i utregnede detaljerte kart med GPS-registreringer som er i Grenselandmuseets eie.									
TYSKE STILLINGER, BUNKERE, BRAKKER, LAGRE OG SKUR							SUM	Antall	Antall
INNDELING OMRÅDER							tyske	leirer	fange-
Kanoner	Mitraljøse	Bombe- og granat	Bunkere og kaifjellanlegg	Brakker, lager,	Amunisjonslager/skulanlegg	anlegg	Røde	Arr	leirer
1 Kirkenes området	67	158	23	85	210	50	593	4	11
2 Hesseng, Sandnes, Bjørnevatn	7	19		19	360		405	7	9
3 Pasvik fra Bjørnelvdal til Grensefoss	17	239		51	450	258	1015	23	27
4 Høybukta og Høybukta	42	170		76	288		576	2	6
5 Høybukta til Bugøynes	27	22	69	43	65		226	7	8
6 Bøkfjorden og Kjølufjorden	56	111	84	141	107	10	509	2	8
7 Elvenes, Storskog, Jakobsnes	14	39	5	11	215	2	286	9	5
8 Jarfjord, Tårnetvei. +Grense Jakobse	44	294	50	165	162		715	23	20
SUM	274	1052	231	591	1857	320	4325	77	94
Arkeologiske overflateregistreringer i " Luftwaffeirenen" viser 196 mindre skytestillinger. 3 var registrert tidligere. Det er kjent at det fortsatt finnes områder og ulike anlegg som ikke er ferdig registrert. Hvert år blir nye områder kartlagt og funn registrert.									

Vedlegg c) Tyske forsvarsanlegg og stillinger rundt Kirkenes, Bøkfjorden og Høybuktkmoen

TYSKE FORSVARSANLEGG OG STILLINGER RUNDT KIRKENES, BØKFJORDEN OG HØYBUKTKMOEN															
Foreløpig oversikt over tyske forsvarsanlegg rundt Kirkenes, Bøkfjorden og Høybuktkmoen. Hentet fra heftet TYSK VIRKSOMHET av J.B.Siira															
Versjon 3	LUFTVERNKANONER				MITRALJØSE- MASKINGEVÆR- STILLINGER		KYSTVERN KANONER			ANNET				SUM	
	Tungt	Lettere			Mitraljøs	Mindre	Tungt	Lettere		PV	Bombe	Granat	Miner		
	88 mm	3,7 cm	2,5 cm	20 mm	Mask.gev	stillinger	24 cm	15 cm	10,5cm	7,5cm	kanon	kastere	rør		
1 " Grosse Batterie	12														12
2 Langøra	6														6
3 Toppenfjellet	8														8
4 Prestøya	4							3					9		16
5 Rundt Kirkenes			2	18	88	70					6		12	1737	1933
6 Haganes										4	6				10
7 Hesseng Ekhaugen	5														5
8 Maggadalen				5											5
9 Leirpollen og Revn	7			2	6	3									18
10 Reinøya	7			7	2	23									39
11 Lyngberget	5			3	4	3									15
12 Gullsmedvika				3	10	25			4						42
13 Kjelmøya				7	17	18	4	3		4					53
14 Bøkfjord fyr		1		2	8	20			4		1				36
15 Høybuktkmoen	8	6		18	63						1	14		1035	1145
16 Hvalbukta		1			5	64									69
SUM	62	8	2	65	203	226	4	6	8	8	14	23	12	2772	3412

Vedlegg d) Registrerte tyske anlegg, fangeleirer og leirer etter Den Røde Armé

REGISTRERTE TYSKE ANLEGG, FANGELEIRER OG LEIRER ETTER RØDE ARME

Registreringene hentet fra Johan B. Siira og Eivind Kosnes`hefter. * = "mange/flere" små skytestillinger

Versjon 5.3		TYSKE STILLINGER, BUNKERE, BRAKKER, LAGRE OG SKUR						Antall	Antall	
OMRÅDER		Kanoner	Miljaløse	Bombe- og granatkaster	Bunkere og fjellanlegg	Brakker, lager	Am.lger skur	SUM	leirer Røde Arme	fangeleirer
		alle salg	stillinger							
1	Kirkenes Hesseng	67	158	23	85	210	50	593	4	11
2	+Maggadal*	7	7		8	208		230	2	7
	Sandnes					46		46	3	2
	Bjørnevatn *		12		11	106		129	2	2
	SUM	74	177	23	104	570	50	998	11	22
PASVIK										
3	Bjørnelvdal	1	2		3	35	176	217	2	2
	Ørnevann		3			71	38	112		4
	Storfjellet					73	29	102		1
4	Neverskr./Brattli	7	16		10	1		34		1
5	Holmfoss	4	2			32		38	1	3
6	Haukereiret					7		7	1	
7	Strand					7		7	4	1
8	Salmovara					25		25	1	
9	Svanvik *				17	95		112	1	2
10	Skrøytnes					2		2		
11	Skogfoss		1			6		7		
12	Kobbfoss		9			6		15		
13	Skjellbekken				1	3	5	9	3	3
14	Nordvestbukta		5			5		10	3	3
15	Vaggetem					10	10	20	1	3
16	Husmoseåsen					4		4		
17	Gjøkåsen		196		3	38		237	1	2
18	Nyrud					20		20	1	1
19	Tangenfjell *	5	5		17	8		35	2	
20	Tangenfoss *							0		
21	Grensefoss					2		2	2	1
	SUM	17	239	0	51	450	258	1015	23	27
HØYBUKTMOEN, HØYBUKT										
22b	Høybuktmoen Høybukt og	37	101		44	260		442	1	5
23	Hvalbukt	5	69		32	28		134	1	1
	SUM	42	170	0	76	288		576	2	6
HØYBUKT TIL BYGØYNES										
24-27	Lonkuselv-Munkelv	7	2	16	20	11		56	1	2

28	Neiden,Bordevare	8	15	53	6	37	119	6	5
29-31	Sangt,-Hauksjø					10	10		
32	Bugøyynes	12	5		17	7	41		1
	SUM	27	22	69	43	65	226	7	8

BØKFJORDEN OG KJØFJORDEN

34+35	Revnes og Leirpollen	11	5		11	23	10	60	2
36+37	Reinøys og Rødberget	15	21		8	22		66	1
41	Kjelmøya	16	35	75	55	34	215	1	2
39+42	Gullsmedvika	7	22	6	39	16	90	1	3
42	Bøkfjord fyr	7	28		25	10	70		
40,43,44,45				3	3	2	8		
	SUM	56	111	84	141	107	10	509	2

ELVENES, JAKBOSNES, MYRSLETT, STORSKOG

46	Elvenes *	4	7		3	120	134	5	3
47	Jakobsnes	10	7		3	29	49	3	2
48,5	Ropelv, Myrslett		12		5	28	45	1	
50	Storskog		13	5		38	2	58	1
	SUM	14	39	5	11	215	2	286	10

JARFJORD TIL GRENSE JAKOBSELV

51	Jarfjordbotn	2	19	8		25	54	3	3
52og53	Tårnet/Tårnetveien	14	202	19	68	83	386	19	21
54	Lille Jarfjord	5	9	7	9	11	41		
55	Lanabukt	12	16		53	20	101		
56	Grense Jakobselv	7	15	4	20	1	47	1	1
57	Kobbholmen	2	1		3	2	8		
64	UrdalenBanbekk	2	32	12	12	20	78		
	SUM	44	294	50	165	162	715	23	25

Vedlegg e) «Ukas krigsminne» - artikkelserie i Sør-Varanger Avis

- 10.09.21: Hva er skrot og hva er verdt å ta vare på? (Yngve Grønviks startartikkel, bl.a. fra Kjelmøya)
- 17.09.21: Bunkeren i Bjørnelvdalen (Rolf Randa)
- 24.09.21: Elvenes, et område fullt av krigsminner (Rolf Randa)
- 01.10.21: Kanonstillingene i Grense Jakobselv (Rolf Randa)
- 08.10.21: Partisaner i Sør-Varanger (Rolf Randa)
- 15.10.21: Forskjellen mellom liv og død – Andersgrotta (Kjell Vidar Ryeng)
- 22.10.21: Overlevde i jordbunkers (Knut Wisløff)
- 29.10.21: Tårnetveien (Charles Mortensen)
- 05.11.21: Bugøynes – Bugøya (Vilfred Ingilæ)
- 12.11.21: Sollia i krigssonen (Knut Wisløff)
- 19.11.21: Høybuktmoen 1941-44 (Knut Kristoffersen)
- 26.11.21: Flyvrak N-4389 (Knut Wisløff/Yngve Grønvik)
- 03.12.21: Vinterkrigen (Rolf Randa)
- 10.12.21: Betongskolen (Knut Wisløff)
- 17.12.21: Enken i sort – del 1 (Thomas Fredriksen)
- 23.12.21: Enken i sort – del 2 (Thomas Fredriksen)
- 29.12.21: Marerittet jula 1942 (Knut Wisløff)
- 07.01.21: Russevinteren (Rolf Randa)
- 14.01.21: Lærerveien 1942 (Knut Kristoffersen)
- 21.01.22: «De lange krigsskyggene» (Rolf Randa)
- 28.01.22: Et symbol på motstandsarbeidet mot nazifiseringen (Knut Wisløff)
- 04.02.22: Ulykken ved Firkantvann (Rolf Randa)
- 11.02.22: Krigsminner: Rørbua og 1944 – tunellen blant norgeshistoriens viktigste krigsminner (Knut Wisløff)
- 18.02.22: Befolkningen skulle trues til lydighet med frykt (Rolf Randa)
- 25.02.22: Krigsminner: De som hjalp desertørene (Rolf Randa)
- 04.03.22: I hemmelig tjeneste i Kirkenes 1941-1945 (Knut Wisløff)
- 11.03.22: Luftwaffeleiren ved Gjøkåsen (Rolf Kollstrøm)
- 18.03.22: Etterretning, et middel i kamp for frihet (Gunnar Reinholdtsen)
- 25.03.22: Partisanhula på Øretoppen (Harald Sunde)
- 08.04.22: De hemmelige krigsminnene (Yngve Grønvik)
- 29.07.22: Hva fikk vi av krigen, «Innkast» (Knut Pettersen)

Vedlegg f) Sør-Varangers krigshistorie før 2.verdenskrig

Sør-Varanger har historisk sett, bortsett fra 2.verdenskrig, alltid vært et fredelig hjørne av Europa. Vi har hatt gode forhold til våre nærmeste naboer i generasjoner, også i århundrene før grenseoppgangen i 1826. Området var i gammel tid inndelt i såkalte siidaer hvor veidefolket hadde sine områder hvor de levde i fredelig sameksistens og høstet av naturen. Dette området omfatter i dag både Norge, Finland og Russland.

Den nord-norske høvdingen Ottar gav ca. år 890 en beretning til den engelske kongen Alfred den store om sine handels- og oppdagelsesreiser til Kvitsjøen og områdene rundt, og det hele foregikk i fredelige former.

Den mest kjente «krigshandlingen» i regionen i nærhistorisk tid var overfallet på Pechenga-klosteret i 1589. En røverbande, sannsynligvis en bondemilits fra området mellom Tornedalen og elven Kemijoki angrep klosteranleggene, drepte 116 munkere, tjenere og arbeidsfolk, ranet alt av verdi og satte fyr på bygningene.

I forkant av denne ugjerningen hadde det vært en langvarig ufredstid, den nordiske tjuefemårskrigen (1570-95) mellom Russland og Sverige/Finland.

Nederlenderen Willem Barents gjorde i årene 1594-97 tre ekspedisjoner til Barentshavet i et forsøk på å finne nordøstpassasjen til Asia. Ekspedisjonene hadde kun fredelige hensikter og skaffet ny viten om områdene rundt Kolakysten opp til Novaja Semlja og Petsjorabukta. I årene 1809-10 ble pomorene ved Kvitsjøen plyndret av engelske krigsfartøy. Noe tilsvarende skjedde også under Krimkrigen 1853-56. I juni 1854 seilte 7 engelske og franske krigsfartøy inn i Kvitsjøen og plyndret og brente mange bygder og seinere på sommeren ble Kola by angrepet på samme måte. Kandalaksja led samme skjebne året etter og mange av bygdene ble etter hvert avfolket. Alle disse krigshandlingene fikk imidlertid ingen innvirkning på nabolandet i vest.

Skuddene i Sarajevo 28.juni 1914, som drepte erkehertug Franz-Ferdinand og hans hustru var utløsende faktor for 1.verdenskrig. Norge erklærte seg nøytral, og Finnmarkens bataljon deltok som nøytralitetsvakt med mindre vaktstyrker langs grensa fra Treriksrøysa til Grense Jakobselv. Marinen hadde det operative ansvaret for nøytralitetsvakten ved kysten av Finnmark.

Ententemaktene ønsket å unngå en tysk ekspansjon mot nordområdene og etablerte militære styrker i Murmansk-området. Samtidig planla det norske forsvaret å etablere en flybase ved Kirkenes. Ikke lenge etter krigsutbruddet i 1914 var både engelskmenn og tyskere observert på rekognoserings-oppdrag i Finnmark og tyske ubåter og britiske marineenheter opererte utenfor kysten.

Flere spionsaker ble avslørt særlig mot slutten av krigen og motivet var gjennom sabotasje å hindre våpenhjelp til Russland.

Revolusjonene i Russland i 1917 og den påfølgende borgerkrigen fikk Forsvaret til å skjerpe nøytralitetsvakten langs den russiske grensen. Finland erklærte sin selvstendighet i november samme år og den norske regjeringen mottok meldinger om at Finland hadde ambisjoner om å annektere det russiske området ved Petsjengafjorden og at de også var interessert i den norske delen av Pasvikdalen.

Tyngden av nøytralitetsvernet ble imidlertid lagt på kystvernet, og kystartilleriet ble satt opp i tilnærmet full krigsstruktur. Nøytralitetsvernet ble på landsbasis avvirket 15.november 1918, men ble stående i Finnmark til 1921.

Borgerkrigen i Finland startet i januar 1918. De finske «Lapplands-jegerne» forsøkte på vårparten å erobre Petsjenga, og det ble kamper mot rødegardistene i området. De hvite besatte Boris Gleb, men måtte etter hvert overgi seg til de norske vaktavdelingene. Mesteparten av sivilbefolkningen hadde flyktet til norsk side av Pasvikdalen.

Finnene prøvde på nytt å erobre Petsjengaområdet i februar 1920 og det kom til kamper mot de røde. Påskehelga 1920 angrep sovjetrussiske tropper ved Salmijärvi og de finske styrkene flyktet over isen til Norge. Både i 1918 og senere i 1920 ble sårede finske soldater innlagt på sykehuset i Kirkenes. Ved freden i Dorpat 14.oktober 1920 fikk finnene tilgang til Ishavet – Petsamokorridoren.

Tyskland angrep Polen 1.september 1939 og Norge etablerte nøytralitetsvern. Vinterkrigen mellom Sovjetunionen og Finland startet 30.november 1939, og i løpet av desember kom det 1200 flyktninger over grensen til Norge. Varanger bataljon ble mobilisert for nøytralitetsvakt allerede 14. oktober 1939, og Alta bataljon ble satt inn i Øst-Finnmark ved månedsskiftet november/desember. Bataljonen hadde en styrke på rundt 900 mann. Hovedkvarter ble opprettet i Kirkenes og avdelingene patruljerte langs den norsk-finske grense. Bataljonen observerte krigshandlingene i Petsamo-området (nå Petsjenga), inklusive ødeleggelsen av Salmijärvi (Nikel). Ved fredsslutningen mellom Sovjetunionen og Finland 13.mars 1940 ble nøytralitetsvernet redusert.

Det tyske angrepet på Norge startet 8.april 1940. De første krigshandlingene i Sør-Varanger fant sted 4.mai da dampsentralen til A/S Sydvaranger ble bombet og 1 måned seinere ble Pasvik Timbers trelastlager på Jakobsnes satt i brann. I månedsskiftet juni/juli begynte tyske tropper å okkupere Kirkenes, og 9.juli overtok tyske SS-tropper grensevakten. De tyske okkupantene startet oppbyggingen av «Festung Kirkenes» som en forberedelse på angrepet mot Sovjetunionen 22.juni 1941. Sør-Varanger ble oppmarsj- og forsyningsområde for Litza-fronten.

Etter hvert som «festningen» ble bygd ut ble byen utsatt for tilsammen 1012 flyalarmer og 328 flyangrep gjennom de 4 krigsårene. Antallet tyske soldater utgjorde normalt det dobbelte av lokalbefolkningen, men i perioder kunne det være opp til 15-16000 soldater i kommunen. I tillegg til egne brakker beslagla tyskerne deler av de fleste bolighus og delte tilfluktsrom med lokalbefolkningen. Få av kommunens sivile mistet livet grunnet bombeangrep, men de stadige alarmene medførte en umenneskelig fysisk og psykisk belastning. Etter frigjøringen 25.oktober 1944 stod i underkant av 50 bygninger igjen i byen.